

**YAKUP EL-KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE ADLI
ESERİNİN TENKİDLİ NEŞRİ
-BEYDÂVÎ'NİN AMME CÛZ'Ü HÂŞİYESİ- (1. CİLT)**

Muhammet KARA

**Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı
Prof. Dr. Mehmet DAĞ
2019
Her Hakkı Saklıdır**

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Muhammet KARA

YAKUP EL-KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE ADLI ESERİNİN TENKİDLİ NEŞRİ
-BEYDÂVÎ'NİN AMME CÜZ'Ü HÂŞİYESİ-

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mehmet DAĞ

ERZURUM - 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “YAKUP EL-KEMÂHÎ’NİN NÛRU’L-EF’İDE ADLI ESERİNİN TENKİDLİ NEŞRİ -BEYDÂVÎ’NİN AMME CÛZ’Ü HÂŞİYESİ-” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

*Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim * .*

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

11.06.2019

Muhammet KARA

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler.

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6- (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mehmet DAĞ danışmanlığında, Muhammet KARA tarafından hazırlanan bu çalışma 11/06/2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet DAĞ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Şehmus DEMİR

İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
I- TEZİN KONUSU.....	1
II- TEZİN AMACI.....	1
III- TEZİN YÖNTEMİ.....	2
IV- TEZİN KAYNAKLARI.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN ANAHTLARI	5
1.1.1. Siyâsî Durum	6
1.1.2. Ekonomik Durum.....	8
1.1.3. Sosyal-Kültürel Durum.....	9
1.1.4. İlmî Durum.....	11
1.1.4.1. Osmanlı Tefsirciliği.....	13
1.1.4.2. Beydâvî Hâşiyeciliği	16
1.2. HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ	18
1.2.1. Hayatı.....	18
1.2.2. İlmî Kişiliği	20
1.2.3. Hocaları ve Talebeleri.....	21
1.3. ESERLERİ	22
1.3.1. Kemâhî'ye Nisbeti Kesin Olan Eserler.....	23
1.3.2. Kemâhî'ye Nisbet Edilen Ama O'na Ait Olmayan Eserler	27

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ ve KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ
HÂŞİYECİLİĞİ

2.1. HÂŞİYE GELENEĞİ: TEKNİK, TEORİK ve KAVRAMSAL ALAN ...	29
2.1.1. Hâşiye'nin Kavramsal Alanı.....	29
2.1.1.1. Hâşiye'nin Sözlük ve Terim Anlamı.....	29
2.1.1.2. Hâşiye ile İlişkili Kavramlar	30
2.1.1.2.1. Tefsîr.....	30
2.1.1.2.2. Şerh.....	31
2.1.1.2.3. Ta'lik.....	32
2.1.2. Te'lif Türü Olarak Hâşiye.....	33
2.1.2.1. Hâşiyelerin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi.....	33
2.1.2.2. Hâşiyelerin Te'lif Sebepleri	36
2.1.2.3. Hâşiye Çeşitleri	37
2.1.3. Tefsirde Hâşiyecilik.....	39
2.1.3.1. Tefsîr Hâşiyeciliğinin Tarihsel Gelişimi	39
2.1.3.2. Hâşiyelerin Yazılma Sebepleri	42
2.1.3.3. Hâşiyelerin İsimlendirilmesi Meselesi	43
2.1.3.4. Hâşiyelerin İçerik Açısından Temel Özellikleri.....	44
2.1.3.5. Tefsirde Hâşiye Çeşitleri	44
2.2. KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ HÂŞİYECİLİĞİ	47
2.2.1. Kemâhî'nin Hâşiyesinin Tanıtımı.....	47
2.2.1.1. Eserin İsmi, Kemâhî'ye Âidiyeti ve Yazılış Gayesi.....	47
2.2.1.2. Eserin Kaynakları	48
2.2.1.2.1. Tefsîr Kaynakları	49
2.2.1.2.2. Hadis Kaynakları	56

III

2.2.1.2.3.	Hâşiye Kaynakları.....	57
2.2.1.2.4.	Fıkıh Kaynakları	61
2.2.1.2.5.	Sözlük Kaynakları.....	62
2.2.1.2.6.	Ulûmu'l-Kur'ân Kaynakları	64
2.2.1.2.7.	İ'râb Kaynakları	64
2.2.1.2.8.	Tabakât Kaynakları.....	66
2.2.1.2.9.	Diğer Kaynaklar.....	67
2.2.1.3.	Eserin Yazma Nüshaları	69
2.2.1.4.	Eserin Yazma Nüsha Örnekleri	72
2.2.2.	Nûru'l-Ef'ide'deki Hâşiyeciliği	77
2.2.2.1.	Nûru'l-Ef'ide'nin Hâşiye Türü ve Özellikleri.....	77
2.2.2.2.	Hâşiyede Kullanılan İfade Kalıpları ve Rumûzlar	78
2.2.2.3.	Kullandığı Hâşiye Teknikleri	79
2.2.2.3.1.	Alıntılama Teknikleri.....	79
2.2.2.3.2.	Kaynak Gösterme Teknikleri.....	80
2.2.2.3.3.	Metin İnşâ Teknikleri.....	83
2.2.2.3.4.	Üslûp Teknikleri	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ TEFSİRCİLİĞİ

3.1.	KEMÂHÎ'NİN HÂŞİYESİNDE ULÛMU'L-KUR'ÂN	91
3.1.1.	Kur'ân'ın Lafzıyla İlgili İlimler	91
3.1.2.	Kur'ân'ın Anlamıyla İlgili İlimler	94
3.1.3.	Tarihî Olgularla İlişkili İlimler	96
3.1.4.	Diğer Bazı Konular	100

3.2. KEMÂHÎ'NİN TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ / TEFSİRCİLİĞİ	102
3.2.1. Rivâyet Tefsiri Açısından	103
3.2.2. Dirâyet Tefsiri Açısından.....	105
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	113
ÖZGEÇMİŞ	119

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE ADLI ESERİNİN TAHKİKİ

4.1. ARAPÇA METİN	120
--------------------------------	-----

ÖZET**DOKTORA TEZİ****YAKUP EL-KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE ADLI ESERİNİN TENKİDLİ
NEŞRİ****-BEYDÂVÎ'NİN AMME CÛZ'Ü HÂŞİYESİ-****Muhammet KARA****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet DAĞ****2019, 939 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Mehmet DAĞ****Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI****Prof. Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU****Prof. Dr. Şehmus DEMİR**

Kemâhî, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişmiş bir âlimdir. Ömrünün son yıllarına kadar ilimle iştigal eden müellif, halka irşâd hizmetleri sunmuş, birçok talebe yetiştirmiş ve yedi eser kaleme almıştır. Olgunluk dönemi sayılan ellili yaşlarda yazmış olduğu eserlerden birisi de Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiyesidir.

Bu çalışmada, Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinin edisyon kritiği yapılmıştır. Tahkîk sürecinde metnin yazıya geçirilmesi, nüsha karşılaştırmasının yapılması, metnin ortaya çıkarılması, metnin düzeltilmesi ve düzenlenmesi gibi işlemler yerine getirilmiş, tahkîk sonrası ise dirâse/inceleme bölümünde müellif ve eseri tanıtılmıştır. Genel olarak hâşiye ve şerh hakkında bilgiler sunulmuş, sonrasında ise bu eser hâşiye ve şerh yöntemleri bakımından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme neticesinde, Kemâhî'nin tefsir ilmine olan katkıları ortaya çıkartılmış ve hâşiye türü eserlerin de tefsir ilmi açısından bilimsel kıymete ne derece haiz oldukları netlik kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemâhî, Nûru'l-Ef'ide, Hâşiye, Şerh, Beydâvî, Envâr.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE CRITICAL EDITION OF YAKUP AL-KAMAHI'S BOOK TITLED NUR
AL-AF'IDAH****-POSTSCRIPT OF ON BAIDAWI'S AMMA CÜZ'Ü-****Muhammet KARA****Advisor: Professor Mehmet DAĞ****2019, Page: 939****Jury: Proffesor Mehmet DAĞ****Proffesor Veysel GÜLLÜCE****Proffesor Eyüp BEKİRYAZICI****Proffesor Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU****Proffesor Şehmus DEMİR**

Kamahi is a scholar who was educated in the last periods of the Ottoman Empire. The writer, who has engaged in science until the last years of his life, has been in the service of public, trained lots of students and written seven books. One of the works that he wrote in his fifties, considered to be mature, is the hashiya he wrote for the Baidawi commentary.

In this study, the scrutiny critique of Kamahi's Nur al-Alf'idah has been made. During the examination, operations such as transcription of the text, comparison of copies, revealing the text and correction and arranging of the text have been regulated, after examinations the writer and his work have been introduced in the research part. In general, the informations about hashiya and sharh have been given, later on this work has been evaluated in the terms of hashiya and sharh. As a result of this evolution, contributions of Kamahi to tafsir science has been found out and also what degree the works have like hashiya in the terms of tafsir has been become clear.

Keywords: Kamahi, Nur al-Af'idah, Hashiya, Şerh, Baidawi, Anwar.

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

BKZ.	: Bakınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
ED.	: Editör
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
VR.	: Varak
NR.	: Numara
T.Y.	: Tarih Yeri Yok
Y.Y.	: Yayın Yeri Yok
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
Ö.	: Ölüm
TAH.	: Tahkik
ÇEV.	: Çeviren
YAY.	: Yayınları
HAZ.	: Hazırlayan

ÖNSÖZ

Şerh/hâşiye yazım türü, Osmanlı döneminde yaygınlık kazanmış ve farklı ilim dallarında da bu türden birçok eser kaleme alınmış; fakat hâşiyeciliğin önemsenmemesi sebebiyle altı asırlık bu emek gözardı edilmiştir. Bu bağlamda tefsir alanı başta olmak üzere İslami ilimlerde yüzlerce, binlerce hâşiye kütüphane köşelerinde çürümeye terk edilmiştir. Bu hâşiyeler, ilim adamlarının ve akademisyenlerin himmetini beklemektedir.

Bilindiği üzere, tefsir eserleri içerisinde üzerine şerh, hâşiye ve ta'lik yazılan eserlerin başında Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsiri gelmektedir. Öyle ki tespitlere göre 200'ü aşkın bir hâşiye yekûnu bulunmaktadır. Bu hâşiyelerin kimi bütün Kur'ân üzerinedir, tamamlanmıştır. Kimileri eksiktir. Kimileri bazı sûreler üzerinedir. Tam hâşiyelerden Şeyhzâde, Şehâbeddin el-Hafâcî, İbnü't-Temcîd ve İsamuddin el-Konevî'nin hâşiyeleri basılmış olmakla birlikte öteki hâşiyeler yazma olarak hâlâ kütüphanelerde beklemektedir. Amme cüz'üne odaklanmış hâşiyelerden biri de Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesidir.

Kemâhî, derslerinde tuttuğu notları daha sonra istek üzerine geliştirmiş ve kitap haline getirmiştir. Bu eserin nüshaları çeşitli kütüphanelerde mevcut olup henüz üzerinde bir tenkitli neşri gerçekleştiril(e)memiştir. Bu kıymetli hâşiyenin ilim dünyasına kazandırılması amacıyla tenkitli neşrini yapmaya karar verdik. Çalışmamızda müstakil bir dirâse bölümü teşekkül ettirdik. Bu bağlamda müellifi ve eserlerini tanıtanın yanında Osmanlı tefsir hâşiyeciliği arasındaki yeri ile tefsir ilmindeki konumunu ortaya koymaya çalıştık. Öte yandan müellifin eserini yazma nüshalarına dayanılarak titiz bir tenkitli neşre tabi tuttuk.

Bu çalışmanın her aşamasında bana destek olan başta danışman hocam Prof. Dr. Mehmet DAĞ'a, tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI ve Prof. Dr. Abdulmecit OKÇU'ya, Prof. Dr. Ömer KARA'ya, Doç. Dr. Muhammet ABAY'a Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK'e ve Doç. Dr. Osman KARA'ya, Dr. Öğretim Üyesi Ercan CENGİZ'e, Öğretim Görevlileri Lütfü ÖZBEY ve Mahmut CÜNEYD'e, Arş. Görevlileri Mahmut ÜSTÜN ve Yusuf ÇINAR'a teşekkür borçluyum.

GİRİŞ

I- TEZİN KONUSU

Çalışmanın konusu, Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinin üç nüshaya dayanılarak yapılan tenkitli neşridir. Çalışmamız iki şekilde teşekkül ettirilmiştir.

Birincisi, metnin tenkitli neşrinin yapılmasıdır. Bu bağlamda ilgili eserin nüshaları tespit edilmiş, ana nüsha seçilmiş, bunun üzerinden metin inşa edilmiş, seçtiğimiz öteki nüshalarla karşılaştırma yapılarak sahih metin ortaya çıkarılmıştır. Bunun ötesinde eserde âyet, hadis, şiir ve benzeri unsurların tahrîci yapılmıştır. Müellifin yararlandığı kaynaklar tespit edilmiş, bu kaynaklardan doğrudan veya dolaylı olarak aldığı bilgiler, kaynaklarıyla referanslandırılmıştır. İkincisi ise müellifin kendisi ve eseri üzerine yapılan dirâse/araştırma bölümüdür. Dirâse bölümü; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümde, Kemâhî'nin hayatı ve eserleri başlığı altında, yaşadığı döneme genel hatlarıyla değinilmiş, müellifin hayatı, ilmî kişiliği, hocaları ve öğrencileri anlatılmış, daha sonra eserlerinin tanıtımı yapılmıştır. İkinci bölümde tefsirde hâşiye geleneği ve Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide*'de ki hâşiyeciliği başlığı altında da hâşiyenin kavramsal alanı, tefsir türü olarak hâşiye, tefsirde hâşiyecilik ve Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide*'de ki hâşiyeciliği konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide*'deki tefsirciliği hem tefsir usûlü/ulûmu'l-Kur'ân hem de pratik tefsircilik açısından incelenmiştir. Gerek hâşiyeciliğini, gerekse tefsirciliğini ortaya koymak için ilgili eser başından sonuna kadar titiz bir şekilde okunmuş ve malzemeler tespit edilmiştir. Her başlık, bir iki örnekle teşekkül ettirilmiş olup benzer örneklere dipnotta işaret edilmiştir.

II- TEZİN AMACI

Bu çalışmadaki temel amaç, Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinin yazmalarının karşılaştırılmak suretiyle tenkitli neşir kurallarıyla sahih metnin ortaya çıkarılmasıdır. İkinci amaç ise Kemâhî'nin hâşiyeciliğinin ve tefsirciliğinin ortaya konması; bir anlamda Osmanlı hâşiyeciliğinde nerede durduğunun, hangi tür hâşiye

kaleme aldığı; hangi hâşiye tekniklerini uyguladığının ve Beydâvî tefsirine tefsir usûlü ve pratik tefsir açısından ne tür katkılar sağladığının tespit edilmesidir.

III- TEZİN YÖNTEMİ

Bu çalışmanın esas metin ve dirâse bölümü için farklı yöntemler kullanılmıştır. Esas metinde tenkitli neşir yöntemi dikkate alınmış olup eserin tahkiki ve tahrîci yapılırken İSAM'ın tahkiki neşir kılavuzu¹ esas alınmıştır. Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinin beş nüshası tarafımızdan tespit edilmiş, değişik kütüphanelerden temin edilmiştir. Bu beş nüsha içerisinde ana nüsha (müellif nüshası) mevcut değildir. Tenkitli neşirde üç nüsha esas alınmıştır. Bu üç nüsha içerisinde mukabeleli nüsha olan Âtîf Efendi koleksiyonundaki nüshası, esas nüsha olarak değerlendirilmiş, “ayn” (ع) işaretiyle kodlanmıştır. İstanbul Üniversitesinde bulunan nüsha, okunaklı ve esas alınan nüshaya birebir uymasından dolayı ikinci nüsha kabul edilmiş ve “elif” (إ) işaretiyle gösterilmiştir. Üçüncü nüsha ise Konya kütüphanesinde bulunan nüsha olup “kaf” (ك) işaretiyle belirtilmiştir. Nüshanın varak numaraları eser içerisinde önyüz “a” için “vav” (و), arkayüz “b” için ise “zı” (ظ) harfiyle belirtilmiştir. Metnin tamamı yazıldıktan sonra diğer iki nüshayla karşılaştırma işlemi yapılmıştır. Bu aşamada, nüshalardaki fazla ibare veya kelime için “artı” (+), noksan ibare veya kelime için “eksi” (-), nüshalar arasındaki ibare veya kelimelerdeki farklılığa işaret için ise “iki nokta” (:) konulmuştur. Müellifin değişik kaynaklardan manaca (özetleyerek) aldığı yerler, dipnotta “unzur” (انظر:) şeklinde belirtilmiştir. Metin içerisinde alıntılanan yer üç satırdan fazla ise bu alıntı içerlek (sağ ve sol taraftan bir cm. içerde ve metin yazı tipi boyutundan da bir düşük) şeklinde verilmiştir. Ancak dipnotta sadece sözlük maddeleri verilmekle kalmayıp, verilen kaynağa daha çabuk ulaşılmasını sağlamak için parantez içerisinde ilgili sözlüğün cilt ve sayfa numarası verilmiş ve bu hususta İsam'ın tahkik kurallarına uyulmamıştır. Ayrıca, Kemâhî'nin kaynakları içerisinde bulunan eser müelliflerinin doğrudan kullanmış olduğu ama kendisinin kullanmadığı kaynaklar da dipnotta belirtilmemiştir.

Dirâse kısmı, dökümantasyona dayanan tasvirî ve tahlilî araştırma yöntemine dayanmaktadır. Hayatı ve eserleriyle ilgili kısmı, tarih ve tabakat kaynakları başta

¹ Geniş Bilgi için bkz. Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkiki Neşir Kılavuzu*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, 13-141.

olmak üzere yazarın kendi eserleri ve yazar hakkında yapılan araştırmalar dikkate alınarak ortaya konmuştur. Hâşiyeciliği ve tefsirciliği kısmında ise müellifin eseri bütünüyle okunmuş, taranmış, fişlenmiş, bütün veriler ilgili yerlerinde tespit ve tahlil edilmiştir.

IV- TEZİN KAYNAKLARI

Çalışmamızın temel kaynağı, müellifin eserinin yazma nüshalarıdır. Bu yazma nüshalar, tenkitli metnin ortaya çıkmasını sağlayan unsur olarak fonksiyon icra etmiştir. Aynı zamanda müellifin diğer eserleri de çeşitli açılardan eserimize katkı sağlamıştır.

Kuşkusuz çalışmamızda iki alan söz konusudur. Tenkitli neşir kısmında âyetlerin referanslandırılmasında Kur'ân, hadislerin tahrîc edilmesinde hadis kaynakları, şiirlerin referanslandırılmasında divanlara müracaat edilmiştir. Dolayısıyla *Nûru'l-Ef'ide'de hadislerin* tahrîci yapılırken tefsir kitaplarından; İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm (Tefsîru İbni Kesîr)* ve Senâullah Pânîpetî'nin (ö. 1225/1810) *et-Tefsîrü'l-Mazharî* adlı eserlerinden, hadis kitaplarından ise İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*, Dârimî'nin (ö. 255/869) *el-Müsned*, İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *es-Sünen*, Ebû Dâvud es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) *es-Sünen*, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *ez-Zühd ve'r-Rekâik* ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek 'ala's-Sahîheyn* adlı eserler başta olmak üzere on yedi eserden faydalanılmıştır. **Şiirlerin** tahrîci yapılırken de Meymûn b. Kays el-A'şâ'nın (ö. 7/629 [?]) *Dîvânü'l-A'şâ el-Kebîr*, Ali b. Ebî Tâlib'in (ö. 40/661) *Dîvanü'l-İmâm Ali b. Ebî Tâlib*, Lebîd b. Rebîa'nın (ö. 41/661) *Dîvânü Lebîd b. Rabi'ati'l-Âmirî*, Mufaddal ed-Dabbî'nin (ö. 178/794) *el-Mufaddaliyyât*, Ebû'l-Atâhiye'nin (ö. 210/825) *Dîvânü Ebi'l-Atâhiye*, Asmaî'nin (ö. 216/831) *Dîvânü'l-'Accâc*, İbnü's-Sikkî'tin (ö. 244/858) *İslâhu'l-Mantık*, Buhtürî'nin (ö. 284/897) *Dîvânü'l-Buhtürî*, Müberred'in (ö. 286/900) *el-Fâdil*, İbnü'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) *Dîvânü İbnü'l-Mu'tez* ve Mütenebbî'nin (ö. 354/965) *Dîvânü'l-Mütenebbî* adlı eseri gibi yirmi dört eserden yararlanılmıştır.

Ayrıca gerek arapça bölümünde gerekse dirâse bölümünde geçen müellif ve eser adları için Zehebî (ö. 748/1348)'nin, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela'*, İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470)'nin, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Süyûtî (ö. 911/1505)'nin, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğavviyyîn ve'n-Nühât*, Kâtib Çelebî (ö.

1067/1657)'nin, *Keşfü'z-Zunûn*, Ziriklî (ö. 1893/1976)'nin, *el-A'lâm*, Kehhâle (ö. 1905/1987)'nin, *Mu'cemü'l-Müellifîn* ve Zehebî (ö. 1915/1977)'nin, *et-Tefsîr* ve *l-Müfessirûn* adlı eseri gibi yirmiye yakın değişik tabakât kitaplarından istifade edilmiştir.

Yine bu çalışmada, Abdullah al-Zeydan'ın, *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakup* (ö. 1171/1757) ve *el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi* ve Şükrü Maden'in, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği* adlı doktora tezlerinden yararlanılmış ayrıca Habeşî'nin, *Câmiu's-Şürûh ve'l-Havâşî*, Ömer Menekşe'nin, *Kemah Âlimleri (Geçmişten Günümüze)*, İsmail Kara'nın, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiyeye Meslesine Dair Birkaç Not*, Mustafa Öztürk'ün, *Osmanlı Tefsir Mirası* ve Nihat Uzun'un, *İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri -Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri-* gibi kitaplarından da istifade edilmiştir.

Dergilerde yayınlanan Abdullah Uveykıl es-Selmî'nin, *el-Mütûn ve's-Şürûh ve'l-Havâşî ve't-Takrîrât fi't-Te'lîfi'n-Nahvî*, İsmail Kara'nın, *Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*, Mesut Kaya'nın, *Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Şerhi Örneği-*, Şükrü Maden'in, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhulislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beydâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-*, Muhammed Abay'ın, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası* ve Mehmet Dağ'ın *Zemahşerî Özelinde Kur'an'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddîn Bâbertî Örneği-* adlı çalışmalardan yararlanılmıştır.

Muhammed Abay'ın, *Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları* ve İsmail Kara'nın, *Şerh ve Hâşiyeye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klâsik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?* adlı sempozyum çalışmalarından da faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN ANAHLATLARI

XVI. yüzyılın sonlarına doğru imparatorlukta siyâsî, idarî, iktisadî, içtimaî, ve ticarî alanlarda meydana gelen bozulmalar ile savaşlarda alınan yenilgiler devletin duraklama devresine girmesine sebep olmuştur. Köprülüler döneminde alınan tedbirler ile devletin kötü gidişatı düzeltilmeye çalışılmışsa da girişilen ıslahat çalışmaları istenen sonuçları vermemiştir. II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanması ve akabinde meydana gelen olaylar, devletin içinde bulunduğu şartların daha da kötüleşerek gerileme dönemine girmesine sebep olmuştur.²

Kemâhî'nin yaşamış olduğu yıllar (1689-1758), Duraklama Devri'nin son yılları ile Gerileme Dönemi'ne tekabül etmektedir.

XVI. yüzyıl sonlarında devlet eski gücünden uzaklaşmaya başlamış, bu yüzyılın sonlarında devlet otoritesinde sarsılma, askerlik ve eğitim kurumlarında da çöküş başlamış ve bunun yanında Avrupa'da görülen gelişmeler de takip edilememiştir. Bu süreç Sokullu Mehmet Paşa'nın ölümünden (1579) başlayıp, Karlofça Antlaşması'na kadar geçen (1699) süreyi içine almakta ve Duraklama Dönemi diye anılmaktadır.³

Devletin duraklama dönemine girmesine neden olan sebepler yalnızca dahili sorunlardan oluşmamakta, yabancı devletlerle olan savaşlarda alınan yenilgiler ve Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin gerisinde kalınması da devletin duraklama evresine girmesinin sebeplerini teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen dönemde siyasi yapısının bozulması, ordu ve donanmada meydana gelen bozulmalar, maliyenin ve medreselerin bozulması gibi bir takım etkenler iç nedenleri oluştururken,⁴ Osmanlı Devleti'nin doğal sınırlarına ulaşması, II. Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı Kutsal İttifak'ın oluşturulması ve sonrasında meydana gelen uzun savaş dönemi, Avrupa'nın bilim ve teknikte ilerlemesi, Avrupa devletlerinin güçlü

² Tufan Gündüz (Ed.), *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, (2. Baskı), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 345.

³ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık (16), 2007,12-13.

⁴ Kodaman, 14.

ordu ve donanmalar oluşturmaları ve ticaret yollarının yön değiştirmesi gibi bir takım olaylar da diş nedenleri oluşturmuştur.⁵

Duraklama döneminde devletin güç kaybına uğramasına neden olan sorunlar çözülemediği gibi sorunlar daha da büyümüş ve bu da devletin gerileme döneminde (1699-1792) girmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bundan sonraki ilk amacı kaybedilen toprakları geri almak olmuşsa da savaşlarda alınan başarısız sonuçlar devletin her alanına olumsuz sirayet etmiş ve devlet yıkılma sürecine sürüklenmiştir.⁶

1.1.1. Siyâsî Durum

Avrupa devletleri, II. Viyana Kuşatması'nda başarısız olan Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan çıkarma noktasında mitlenmiş ve bu ümidi gerçeğe dönüştürmek için Venedik, Lehistan, Avusturya, Rusya ve Malta'dan oluşan ve Kutsal İttifak olarak adlandırılan bir ittifak meydana getirmişlerdir. Kutsal İttifak içerisinde yer alan devletler Osmanlı topraklarına aynı anda saldırarak Osmanlı Devleti'nden büyük topraklar koparmayı başarmışlardır.⁷

Osmanlı Devleti'nin uğradığı hezimetini kendi çıkarlarına aykırı bulan İngiltere ve Hollanda'nın arabulucuğu sayesinde, Kutsal İttifak Devletleri ile Osmanlı arasında 1699 yılında Karlofça Antlaşması imzalanmıştır. Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti batıda ilk kez büyük topraklar kaybetmiş, Osmanlı Devleti'nin batıdaki üstünlüğü sona ermiş ve Osmanlı Devleti Gerileme Dönemi'ne girmiştir.⁸

Osmanlı Devleti kaybettiği toprakları geri almak için özellikle kendisi için en büyük tehlikeyi oluşturan yakın düşmanı Rusya ile mücadele etmiştir. Ruslarla meydana

⁵ Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 1995, 174.

⁶ Kodaman, 17.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I-VII*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, III (I. Kısım), 460; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I-II*, İslam Tarih, Sanat ve Araştırma Merkezi, İstanbul 1994, I, 55; Mustafa Akdağ, "Genel izgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (4), 1966, 232; Uğur Kurtaran, "Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel zellikleri ve Diplomatik Açıdan Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (60), 2016, 109-110.

⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, 164; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi I-VI*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, II, 293; İhsanoğlu, I, 55-56; Niyazi Akşit, *Padişahlarla Osmanlı Tarihi*, Dilek Yayınevi, y.y. 1979, 159-160; Akdağ, 241; Kurtaran, *Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel zellikleri ve Diplomatik Açıdan Değerlendirilmesi*, 113-117.

gelen savaşlarda istenen başarılar kısmen elde edilmişse de savaş meydanındaki üstünlükler masa başında yapılan antlaşmalara yansıtılamamıştır.⁹

Kaybedilen toprakları geri almak için girişilen mücadelede savaşılan Venedik ile Avusturya'ya karşı başarısız sonuçlar elde edilince İngiltere ve Hollanda bir kez daha devreye girerek Osmanlı Devleti'nin daha fazla toprak kaybetmesinin önüne geçmiştir. Yapılan Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Avusturya ve Venedik'e topraklarının bir kısmını daha bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁰

Avusturya ile Rusya Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmak üzere anlaşmış ve iki devlet Osmanlı Devleti'ni kolayca bozguna uğratarak emellerine kısa zamanda ulaşmak için aynı anda Osmanlı Devletine savaş açmışlardır. Aynı anda iki devlete karşı mücadele veren Osmanlı ordusu beklenmedik şekilde zafere ulaşmayı başarmıştır. Elde edilen galibiyetle birlikte taraflar arasında Belgrat Antlaşması imzalanmış ve Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya'ya karşı daha önce kaybettiği toprakların bir kısmını geri almayı başarmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti bu sıkıntılı süreçte, aynı zamanda doğuda Safevi Devleti'yle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Meydana gelen savaşlarda taraflar birbirine üstünlük sağlayamamış, aynı topraklar taraflar arasında el değiştirip durmuştur. Uzun süre devam eden savaşların getirdiği yük sebebiyle Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında 1736 yılında İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşma'nın yapıldığı tarihten günümüze kadar İran'la ciddi bir mücadele olmamış ve günümüzdeki Türk-İran sınırı büyük ölçüde bu antlaşmaya dayanmaktadır.¹²

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV (I. Bölüm), 81-85; Aksun, II, 317; İhsanoğlu, I, 58; Osman Köse, "Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (28), Aralık 2012, 206-208; Akşit, 162-163; Beydilli, "Prut Antlaşması", 360.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV (I. Bölüm), 140-142; Akşit, 164-165; İhsanoğlu, I, 58; Aksun, II, 332-333; Akdağ, 243; Kurtaran, *Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar*, 287-289; Uğur Kurtaran, "Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (55), Şubat 2018, 285-300.

¹¹ İhsanoğlu, I, 61; Aksun, II, 367; Akşit, 172-173; Kurtaran, *Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnâmenin Diplomatik Açısından Tahlili*, 220-228.

¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV (II. Bölüm), 131; Aksun, II, 354; Akşit, 165, 170; İhsanoğlu, I, 60; Uğur Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnâmenin Diplomatik Açısından Tahlili", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29 (1), 2014, 220.

1.1.2. Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti'nde vergi, şehirlerde ticaret, endüstri ve diğer kazanç işlerini vergilendirme esasına, kırsal kesimde ise mukataalardan ve mîrî toprak ekip biçen köylülerden, türlü adlar altında alınan icar ve kiralardan ibaret idi. Tüm bu vergilerin miktarı devletin koyduğu kanunnamelerle akçe cinsinden tayin edilmişti. Ayrıca harp ilan edildiği zaman, sefer masraflarının karşılanabilmesi amacıyla, tekâlif-i divaniye adı altında ayrı bir vergi daha alınırdı. Bu vergilerin miktarı ise, "hane başı" hesabı ile her askeri seferde duyulan ihtiyaca göre fermanla toplanmaktaydı. XVII. yüzyılda, akçedeki değer kaybına rağmen, kanunnamelerle düzenlenen bu vergilerin miktarında değişikliğe gidilmediği için, bu vergilerden elde edilen gelirden önemli miktarda azalma olmuştur. Artan masraflara mukabil gelirin azalmasına çare olarak devlet, halktan alınan tekâlif-i divaniyeyi devamlı bir şekilde artırarak, sefer yıllarında ödenen vergiyi, her yıl almaya başlayarak düzenli hale getirmiş ve verginin çeşitlerini de çoğaltma yoluna gitmiştir.¹³

Ekonomideki bozulma o dereceye varmıştır ki tahta çıkan padişahın cülûs bahşişi için yeterli miktarda nakit bulunmadığı zamanlarda Enderun Hazinesi ve İstanbul'daki âmiredeki gümüş ve altın kap kacak ile bazı eşyalar darphaneye gönderilip para kestirilmiş, bu da yeterli olmayınca varlıklı kimselerden imdâdiye adı altında vergi alınmıştır. Gerek Anadolu'daki karışıklıklar gerekse yapılan savaşlar nedeniyle kaybedilen topraklar yüzünden devletin mukâtaat, cizye, âvarız ve nüzûl gibi almış olduğu vergiler artık alınamaz olmuştur. Bu açığın kapatılması için çeşitli adlar altında yeni vergiler konulmuş, bir süre sonra ise bakırdan "mangır" adı altında para kesilerek paranın değeri düşürülmüştür. Üreticilerin bu durum karşısında İstanbul'a mal sevkiyatını durdurması fiyat artışına ve kıtlığa neden olmuştur. Bir türlü giderilemeyen malî sıkıntılar karşısında daha önceden yasaklanan meyhanelerin tekrar açılması, tütüne gümrük vergisi konulması gibi uygulamalara gidilmiştir.¹⁴

Birçok cephede aynı anda yapılan savaşlar nedeniyle sosyal ve ekonomik yapı temelinden sarsılmış, artan sefer masrafları için yeni vergiler alınmaya başlanmış ayrıca mevcut vergilerin miktarlarında da artışa gidilmek zorunda kalınmıştır. Askeri seferler nedeniyle peşpeşe yeni vergilerin getirilmesi, taşradaki asayişsizlik sebebiyle halkın

¹³ Akdağ, 213.

¹⁴ Abdülkadir Özcan, "Süleyman II", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 76.

İstanbul'a göç etmesi, işsizliğin artması ve esnafın içinde bulunduğu zorluklar gibi bazı ekonomik ve sosyal sebepler, devlet idaresine karşı hoşnutsuzluk meydana getirmiş, zamanla isyanlar başgöstermiştir. İsyandar, padişah değışikliklerine neden olmuş, tahta çıkan padişah ilk zamanlarında âsi liderlerinin taleplerini yerine getirmek zorunda kalmıştır.¹⁵

1.1.3. Sosyal-Kültürel Durum

Osmanlı toplum yapısı, devletin ayakta kaldığı altı asır boyunca çeşitli değışikliklere uğramış, özellikle XVII. asırda toplum ve devlet düzeninde önemli değışiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı toplum yapısı, başlangıçtan itibaren yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki kısma ayrılmaktaydı. Vergiden muaf olan yönetici sınıfı seyfiye, ilmiye ve kalemiyeden oluşurken, yönetilenler ise şehirlerde yaşayan tüccar, esnaf ve zanaatkâr grupları ile köyde yaşayan çiftçilerden oluşmaktaydı. Farklı etnik gruplardan ve dinî yapılardan oluşan Osmanlı toplumunda halk, genellikle bu farklılıklara aldırış etmeden aynı köy ve mahallelerde birlikte yaşamaktaydı.¹⁶ Toplumun farklı değerlere sahip unsurlarının bir arada barış içinde yaşamaları Osmanlı Devleti'nin kaynaştırma ve hoşgörü politikasının bir neticesidir. Bu hoşgörü, toplumun farklı unsurlarının bir arada yaşayarak toplumun düzenli ve sağlıklı bir biçimde devamını sağlamıştır.

Kemâhî'nin doğduğu yıl olan 1689'da Osmanlı Devleti, kendisine karşı II. Viyana Kuşatması'ndan sonra oluşturulan Kutsal İttifakla mücadele etmekteydi. Kutsal İttifaka karşı giriştiği uzun süreli savaş Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine, idarî, malî ve sosyal alanlarda sarsıntıya sebep olmuş, yaşanan bu olumsuzluklar başkentte karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur.¹⁷

Uzun süren mücadeleler neticesinde imzalanan antlaşmalarla yaşanan toprak kayıplarının toplumdaki etkileri ağır olmuştur. Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması neticesinde Osmanlı tarihinde yeni bir sayfa açılmış ve Lale Devri (1718-1730) başlamıştır.¹⁸

¹⁵ Akşit, 170.

¹⁶ Mehmet Öz, "Osmanlılar" (Sosyal Hayat), *DİA*, İstanbul 2007, XXIII, 532-536.

¹⁷ İhsanoğlu, I, 56; Akşit, 153.

¹⁸ İhsanoğlu, I, 57-59; Akşit, 160-165.

Devlet erkanının savaşlardan uzak durarak geçmiş yenilgileri unutmak için kendilerini eğlenceye verdikleri bir dönem olarak ortaya çıkan Lale Devri, diğer taraftan sosyal ve kültürel alanda önemli yeniliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde sanat ve edebiyat geliştirilmeye çalışılmış, İstanbul'da yeni kütüphaneler açılmış ve Avrupa devletleri yakından takip edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk Türk matbaası kurulmuş fakat matbaada sadece akli ilimlere ait kitapların basılmasına müsaade edilmiştir. Yalova'da kurulan kağıt fabrikasının üretime geçmesiyle matbaada basılan kitaplar elde yazılan eserlere nazaran on kat daha ucuza imal edilmeye başlamıştır.¹⁹ Kâğıdın ucuz olarak elde edilmesine rağmen, dini kitapların matbaada basılmasına izin verilmeyişi matbaanın toplumun aydınlanmasına yeteri kadar katkı sağlamasını engellemiştir.

Lale Devri'nde yaşanan kültürel atılımın yanında yapılan aşırı harcamalar maliyenin bozulmasına sebep olmuş, bu nedenle halka ağır vergiler yüklenmiş, toprak yönetiminde yapılan değişiklikler toplumun en geniş kesimini oluşturan köylülerin Őhre göçüne sebebiyet vermiş ve tarımsal üretimde düşüş meydana gelmiştir. Toplanan vergilerin eğlenceye harcanmasına devam edilmesi Patrona Halil İsyanı'nın çıkmasına neden olmuştur. İsyan sonucunda Sadrazam Damat İbrahim Paşa öldürülmüş, padişah III. Ahmet tahttan indirilmiştir.²⁰

Tahta III. Ahmet'in yerine çıkan I. Mahmut Patrona Halil İsyanı'nın elebaşlarını ortadan kaldırdıktan sonra fuhuşla mücadele etmiş, ürün fiyatlarının ayarlanması ve esnafın denetlenmesi işlerini düzene koymuş, asayişe yönelik aldığı tedbirlerle İstanbul'da huzuru sağlamıştır. O'nun döneminde doğuda ve batıda Avusturya, Rusya ve İran'a karşı bazı askeri zaferler elde edilmiştir.²¹ I. Mahmut dönemi kendisinden önceki padişahlara nazaran, toplumda huzurun ve askeri alanlarda başarıların sağlandığı bir dönem olmuş ve halkın devlete karşı olan güveni artmıştır.

Kemâhi'nin yaşadığı dönemde İstanbul'da yeni mahalleler oluşturulmuş, yeni cami ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Ayrıca meydana gelen deprem ve yangın gibi

¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV (II. Bölüm), 512-513; Akşit, 165-167; Soydan/Tuncel, 114.

²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV (I. Bölüm), 204-216; Halil İnalçık-Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* I-II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, II, 765; Aksun, II, 340-342; İhsanoğlu, I, 60; Akşit, 167-168; Soydan/Tuncel, 114.

²¹ İhsanoğlu, I, 60-61; Akşit, 169-173.

afetlerde zarar gören cami ve kütüphanelere ayrı bir ehemmiyet gösterilerek kısa sürede onarımları tamamlanmıştır.²²

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda meydana gelen uzun süreli savaşlar ve bu savaşların neticesinde alınan yenilgiler Osmanlı Devleti'ni her yönden olumsuz etkilemiştir. Savaşlarda alınan yenilgiler beraberinde ekonomik sıkıntıları getirmiş, ekonomiyi düzeltmek için konulan ağır vergiler köylerden kentlere göçlere ve eşkiyalık faaliyetlerine neden olmuştur. Köylerden kentlere yapılan göçler beraberinde işsizliği getirmiş ve tarımsal üretimde düşüşe neden olmuştur. Bu dönemde toplum yapısı değiştiği gibi ilmî alanda da bir duraklama meydana gelmiştir. Zaman zaman Avrupa devletlerini örnek alarak yapılan yenileşme çabaları da istenilen sonuçları vermemiştir. Uzun süren savaşların getirdiği olumsuzluklar, ilim yuvası olan medreselerinde olumsuz etkilenmesine sebep olmuş, medresler ilim yuvası olmaktan uzaklaşarak savaştan kaçmak isteyenlerin sığındığı bir yer haline gelmiştir. Bu durum ise medreselerdeki öğrenci kalitesi ile buna bağlı olarak verilen eğitim kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Kemâhî'nin bu ortamda kendini ilme adayarak bir yandan halkı irşâd etmesi bir yandan öğrenci yetiştirmesi ve diğer bir yandanda bir çok eser te'lif etmesi takdire şayan bir durumdur.

1.1.4. İlmî Durum

Müslümanların ilmî olarak kendilerini yetiştirmesinde medreselerin müstesna bir yeri vardır. XI. asır, müslümanların dinî ve kültürel anlayış bakımından yetişmesinde medreselerin rol almaya başladığı zaman dilimidir. Medreseler, Osmanlılar döneminde gerek program gerekse mimarî sahada büyük bir gelişme göstermiş, buna paralel olarak, Osmanlı şehirlerinin fizikî gelişmesinde de önemli bir etken olmuştur. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde de etkin rol oynayan medreseler, bu tür faaliyetlerini vakıflar sayesinde devam ettirmişlerdir. Medreselerin vakıflara bağlı olması, medreselere, devletin kontrol ve dayatmasından uzak kalma şansını tanımış ve böylece medreseler müstakil bir ilmî kurum olarak ayakta kalmayı başarmıştır.²³

²² İnalçık- Quataert, II, 774; Özcan, "Süleyman II", 79.

²³ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İfav (5. Baskı), İstanbul 2003, 367-369; İhsanoğlu, II, 236.

Osmanlılarda ilk mederese, 1330 yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te yaptırılmış ve bu medreseye ilk müderris olarak da Türk âlim ve müteffekirlerinden Şeyh Şerefüddin Davud-i Kayserî tayin edilmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti'nin İznik'te kurduğu medreseden sonra yaptırmış olduğu diğer medreselerden derece ve sınıf itibariyle en önemli olanları Bursa ve Edirne'de kurulan medreseler olmuştur.²⁵

Osmanlı medreselerinde tadrîs usûlü, belli bir usûl takip edilerek yapılmış, medreselerin sayısı arttıkça bunlarda derece ve sınıflarına göre bir tertibe tabi tutulmuşlardır. Osmanlılar'daki medrese teşkilatı, Fâtih Sultan Mehmed tarafından yeni bir düzene kavuşturulmuştur.²⁶

Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da *Sahn-ı Seman* medresesi yaptırıldıktan sonra Osmanlı sınırları içindeki medreseler de yeni bir teşkilâta tâbi tutularak aşağıdan yukarıya *Hâşiye-i tecrîd*, *Miftah*, *Kırklı*, *Hâriç*, *Dâhil* ve *Sahn-ı Seman* olarak beş sınıfa ayrılmıştır.²⁷ *Hâşiye-i tecrîd* medreselerinde; *Hâşiye-i Tecrîd*, *Miftah* medreselerinde; Meâni'den *Şerh-i Miftâh*, *Kırklı* ve *Hâriç* elli medreselerinde; Meâni'den *Şerh-i Miftâh*, kelâmdan *Şerh-i Mevâkıf* ve furûdan *Hidâye*, *Dâhil* elli medreselerinde ise; furûdan *Hidâye*, usûl-i fıkıhtan *Telvîh* ve *Keşşâf* veya *Kâdî Beydâvî* tefsirleri gibi dersler okutulmuştur.²⁸

Medrese eğitimi alacak kişi *Hâşiye-i Tecrîd* medreselerinden başlayarak çeşitli hocalardan ders alır; *Hâriç* ve *Dâhil* medreselerinin derslerini de gördükten sonra isteyen kişi *Sahn-ı Seman* veya *Sahn-ı Süleymaniye* medreselerindeki eğitime devam eder ve buralardaki eğitimini tamamladıktan sonra da kendisine icazet verilir. İcazet aldıktan sonra ise, Anadolu'da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin, Rumeli'de müderris veya kadı olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin belirli günlerdeki meclisine devam edip Matlab defterine ismini kaydettirirdi.²⁹

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, 3; Kazıcı, 369-370; İhsanoğlu, II, 235.

²⁵ Kazıcı, 370.

²⁶ Kazıcı, 372; İhsanoğlu, II, 237-238; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, 36.

²⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 17; Kazıcı, 374.

²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 25; İhsanoğlu, II, 239.

²⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 55.

Osmanlılar'da, ilk medresenin kuruluşundan itibaren belli bir nizam ve kanuna bağlanan medrese eğitimi ile müderrislik -bazı zamanlarda müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usulsüzlükler istisna edilecek olursa- yüksek seviyelere ulaşmış ve bu kurumlardan başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Ancak XVI. asır sonlarına doğru değişik sebeplerden dolayı bu müessesede bazı aksaklıklar görülmeye başlanmıştır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya başlaması, buna bağlı olarak siyâsî, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik düzenin bozulmaya yüz tutmasıyla medrese eğitim sistemi çökmeye yüz tutmuş, zaman zaman başvuru alan ıslah çalışmaları da yetersiz kalmıştır. Nüfus yoğunluğu, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar, ilmiye sınıfına ait kanun ve geleneklerin çiğnenmesi, merkezilik, talebe isyanları, ulemazâdegân sınıfının doğması, bencillik ve sanat kavgaları, medreselerin bozulmasına neden olan sebepler arasında zikredilebilir.³⁰ Sarıkaya ise bu şikayet ve eleştirilerin, medrese kurumunun varlığına ve sistemine yönelik olmayıp, daha ziyade sistem içerisinde zamanla ortaya çıkan bozuklukların ve aksaklıkların bir yansımasıdır³¹ diyerek, bu durumu güzel bir şekilde özetlemiştir.

1.1.4.1. Osmanlı Tefsirciliği

Osmanlı ilim hayatı, Klasik dönem, Bunalım/Arayış dönemi ve Yenileşme dönemi şeklinde üç döneme ayrılmaktadır. Klasik dönem; Devletin kuruluşundan Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin 1702'de ölümüne kadar geçen süredir. Bunalım ve Arayış dönemi; 1702'den modern eğitim kurumlarının kurulduğu 1773'e kadar devam eden zamandır. Yenileşme dönemi ise 1773'ten itibaren devletin siyasî bir teşkilat olarak ortadan kalktığı 1923'e kadar süren dönemdir.³²

Fazlıoğlu, klasik dönemi ve bu dönemin sonraki aşamalarını şu şekilde açıklamaktadır:

Klasik dönem Osmanlı ilim zihniyeti kendisinden önceki İslam medeniyetinin bütün renklerini ihtiva eden, ancak farklı zamanlarda değişik görüşlerin ön plana çıktığı bir dönemdir. Devletin kuruluş aşamasında hem siyasî iradenin hem kültürel coğrafya ve toplumsal yapının talebine uygun biçimde ilk

³⁰ Kazıcı, 376; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, 75-76; İhsanoğlu, II, 248-249.

³¹ Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (3), 1999, 27.

³² İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar" (İlim ve Kültür), *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 549; Öztürk, 16.

Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi, başmüdürrisi Davûd-i Kayserî'nin (ö. 751/1350) çalışmalarıyla kelâm ilmî geleneğini sürdürmekle birlikte irfânî bir renge bürünmüştür.

Klasik dönemin bundan sonraki aşaması, Yıldırım Bayezid'in (ö. 805/1403) beylikten sultanlığa geçiş siyasetine uygun olarak Osmanlı ilmiye teşkilatını yeniden örgütleyen Molla Fenârî okulu tarafından temsil edilir. Bu okul, Davûd-i Kayserî ile başlayan irfânî çizgiyi sürdürürken Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) temsil ettiği kelâm zihniyetinin de vurgusunu arttırmış, bilhassa mantıkla usûl eğitimine ağırlık vermiştir.

Öte yandan İstanbul'un fethine katılan ve fetihten sonraki siyasî ve idarî kadroları yetiştiren, en azından etkileyen Hızır Bey (ö. 863/1459), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Hocazâde Muslihuddin (ö. 893/1488), Molla Hüsrev (ö. 885/1480) gibi pek çok alimin bu okulun mensubu olduğu dikkate alınmalıdır. İstanbul'un fethinin ardından yeniden yapılanan Osmanlı ilim zihniyeti, Bursalı Kadızâde'nin öğrencisi olan Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) davet edilmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.³³

Osmanlı medreselerinde, Arapça (sarf, nahiv, belâgat, vs.), Tefsir, Hadis, Fıkıh (İslâm Hukuku), Kelâm ve Mantık gibi dersler okutulmaktaydı.³⁴ Osmanlı medrese ders programlarında tefsir ilminin en üst ve nihai noktada yer almasından dolayı, Tefsir ilmine, alet ilimlerinin ve diğer dinî ilimlerin tedrisinden sonra geçilirdi.³⁵

Osmanlı medreselerinde, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil, el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve Celâleyn Tefsiri* gibi te'lifler tefsir alanında en çok okunan eserler olmuştur. Râgıb'ın *Müfredât* ve Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirlerinden faydalanılarak hazırlanan *Envâru't-Tenzîl* isimli eserin medreselerde meşhur olmasının sebebi, sade oluşundan kaynaklanırken, *Keşşâf*'in tercih edilmiş sebebi ise gereksiz söz ve uzatmalardan uzak olması, hikâye ve İsrailiyata yer vermemesi, edebî sanatları incelikle kullanmasından dolayıdır. Tefsir Usûlü alanında ise, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* ve

³³ Fazlıoğlu, 549; Bkz. Öztürk, 16-17.

³⁴ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 2008, 33.

³⁵ Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhalislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-", Gökçır B., Yılmaz N., Kara Ö., Abay M., Gökçır N. (Ed.ler), *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 57; Öztürk, 40.

el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân adlı eserler okutulmuş, *el-İtkân* medreseliler arasında ilkinden daha fazla yaygınlık kazanmıştır.³⁶

İlimler iktisâr, iktisâd ve istiksâ şeklinde üç kademede tahsil edilmiştir. Örneğin tefsirde iktisâr rütbesi, Kur'ân'ın iki katı bir tefsir okuma, üç katı iktisâd, daha fazlası da istiksâdır.³⁷ Bir medrese talebesi tefsir dersini iktisâr düzeyinde *Celâleyn*'den, iktisâd düzeyinde *Hâzîn*'den ve istiksâ düzeyinde *Kâdî Beydâvî* veya *Zemahşerî*'den takip ederek okurdu.³⁸

Şerh ve hâşiye geleneğini icat ve ihdas eden, Osmanlı uleması değildir. Bilakis bu gelenek Osmanlılara tekaddüm eden zamanlarda zühur etmiş ve dolayısıyla Osmanlı uleması tarafından da benimsenmiştir.³⁹ Osmanlı döneminde te'lif edilen tefsir çalışmaları içerisinde hâşiyecilik yaygındır. Bu dönemde yazılan müstakil tam tefsirler ile sûre ve âyet tefsirlerine Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve özellikle de Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i üzerine yazılan hâşiyeler daha büyük bir yekûn tutmaktadır. Tefsir sahasında *Envâru't-Tenzîl* üzerine yapılan iki yüz elli civarındaki şerh, hâşiye ve ta'lik türü çalışmaların sadece altmış kadarı Osmanlı alimlerine aittir.⁴⁰ Osmanlı medreselerinde tefsir derslerinde bu eserler hâşiyeleri ile birlikte okutulmuştur.⁴¹

Osmanlı tefsir mirasıyla ilgili biyografik ve bibliyografik çalışmaların her birinde müfessir ve eser sayısına ilişkin farklı rakamlar verilmiştir. Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları -Kuruluştan 10/16. Asrın Sonuna Kadar-* isimli doktora tez çalışmasında, seksen civarında müfessir ve tefsirle ilgili eserleri hakkında bilgi vermiştir.⁴² Buna karşılık İshak Doğan ise, şerh, hâşiye ve ta'lik türü çalışmalar da dahil olmak üzere Osmanlı dönemine ait üç yüz otuz altı eserin varlığından bahsetmiştir. Bu eserlerden önemli bir kısmına karşılık gelen yetmiş beş eserin, genellikle Osmanlı'nın gerileme devri olarak kabul edilen 1700-1800 yılları arasında te'lif edildiği belirtilmiştir.⁴³

³⁶ Hızlı, 35-36; Maden, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi*, 58.

³⁷ Öztürk, 40.

³⁸ Maden, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi*, 59.

³⁹ Öztürk, 86.

⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr (8. Baskı), Ankara 2017, 647; Öztürk, 86.

⁴¹ Maden, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi*, 60; Öztürk, 41.

⁴² Öztürk, 68.

⁴³ İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", *Makâlâtât*, (1), 1991, 99.

Abay ise dört yüz üç yazara ait beş yüz seksen üç eser bulunduğunu ve bu sayının %3'ünü teşkil eden on beş eser çeviri, %11'ini teşkil eden altmış yedi eser tefsîr, %47'sini teşkil eden iki yüz yetmiş üç eser cüz veya sûre tefsîri ve son olarak %39'unu teşkil eden iki yüz yirmi sekizinin ise hâşiye, ta'lik veya ihtisâr türünden⁴⁴ eserler olduğunu belirtmiştir.

1.1.4.2. Beydâvî Hâşiyeciliği

Osmanlı tefsirciliği denilince akla ilk gelen Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vi'l* adlı eseridir.

Tam adı, Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beydâvî eş-Şirâzî eş-Şâfîî Ebî Saîd Nâsirüddin olan (ö. 685/1286) Beydâvî, 585/1189 yılında Şirâz yakınlarındaki Beyzâ kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babası Abdullah b. Ömer'den alan Beydâvî, daha sonra devrinin alimlerinden aklî ve naklî ilimleri tahsil etmiştir. Şirâz'da kâdilkudatlık görevini üstlenmiş (673/1274) ancak görevini ifa ederken aşırı titizliğinden dolayı görevinden azl edilmiştir. Bir müddet sonra kendi isteği ile tekrar aynı göreve getirilmiş fakat bu görevde fazla kalamayarak görevinden ayrılmış ve Tebrîz'e yerleşmiştir. Geri kalan hayatını ibadete, riyâzete ve ilme adanmış, tefsir, kelâm, fıkıh, nahiv, mantık ve belagât alanlarında; *Minhâcu'l-Vusû'l ilâ 'İlmi'l-Usûl, Şerhu'l-Matâli' fi'l-Mantık, el-Ğâyetu'l-Kusvâ, Şerhu Mesabihi's-Sünne, Tevâli'u'l-Envâr min Metâlii'l-Enzâr, Lübbu'l-Elbâb fi 'İlmi'l-İ'râb, Nizâmu't-Tevârîh, Risâle fi Mevzû'âti'l-'Ulûm ve Te'ârîfihâ, el-İzâh fi Usûli'd-Dîn, Şerhu'l-Mahsûl, Misbâhu'l-Ervâh, Münteha'l-Münâ, Şerhu Muhtasarı İbn Hâcib ve Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vi'l* gibi bir çok eser te'lif etmiştir. Beydâvî, h. 685/1286 veya h. 691/1319 yılında Tebrîz'de vefat etmiştir.⁴⁵

Envâru't-Tenzîl adlı eser, dirâyet tefsirleri içerisinde orta hacimde olan, rivâyet ve dirâyet metotlarının bir arada kullanıldığı tefsir metinlerinden birisidir. Beydâvî,

⁴⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan*, (1), 1991, 256-257.

⁴⁵ Tâcu'd-Din es-Subkî, *Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ* I-X, Hicr li'd-Dibâ' ve'n-Neşr (2. Baskı), y.y. 1993, VIII, 155; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* I-III, Mektebetü Vehbe, Kahire t.y., I/211; Katip Çelebi Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zünûn* I-II, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941, I/186; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (Haz. Mustafa Özel), Kayihan Yayınları, İstanbul 2002, 128; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 645-646; Yusuf Şevki Yavuz, "Beydâvî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 100; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İfav (14. Baskı), İstanbul 2012, 164-165.

Arap dili kurallarına uygun olarak âyetleri kısa ve özlü bir biçimde tefsir etmiş, açıklamalarında sarf, nahiv, lügat, mantık, belâgat, kıraât, tarih ve kelâm gibi ilimleri ustaca kullanmıştır.⁴⁶ Bedreddîn Münşî (ö. 1001/1593), Beydâvî'nin ilimdeki vukûfiyetini şu beyitlerle dile getirmiştir:

أولوا الأبواب لم يأتوا بكشف قناع ما يتلى
ولكن كان للقاضي يد بيضاء لا تبلى

“Akıl sahipleri okunan Kur’ân’ın örtüsünü açabilecek bir şey getiremedi.

Ancak Beydâvî'nin sönmeyecek bir yed-i beyzâsı (parlayan eli) vardır.”⁴⁷

Beydâvî'nin en çok istifade ettiği kaynaklar arasında Zemahşerî'nin *Keşşâf* 1, Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı ve Râğıb el-İsfehânî'nin *Müfredât*'ı bulunmaktadır. Beydâvî, *el-Müfredât* ile kelimelerin iştikakından; *Mefâtihu'l-gayb* ile fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tabiat ilimlerinden; *el-Keşşâf* ile de Kur'an'ın i'câz vecihlerinden, lugat ve belâgat kaidelerinden, lafız ve terkiplerin tahlilinden, sûrelerin faziletlerine dair rivâyetlerden istifâde etmiştir. *Envâru't-Tenzîl*, bazı âlimler tarafından Beydâvî'nin *Keşşâf*'tan fazlasıyla yararlanması dolayısıyla, *Keşşâf*'ın bir özeti olarak kabul edilmiştir.⁴⁸

Kâdî Beydâvî, ilmî olgunluğa eriştikten sonra h. VII. asırda tefsir alanında yazmış olduğu *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vi'l* adlı eseri sayesinde Hindistan'dan Endülüs'e kadar uzanan İslâm coğrafyasında büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Beydâvî'nin bu eseri de kendi zamanından günümüze kadar en çok okunan/okutulan ve üzerine en çok şerh/hâşiye türü çalışmalarının yapıldığı baş tacı bir eser olmuştur.⁴⁹

Demirci, *Tefsir Tarihi* adlı kitabında bu durumu: “Edebî ve felsefî tahlillerin veciz bir üslupla ifade edilmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen *Envâru't-Tenzîl*, özellikle araştırmacı âlimler tarafından büyük bir itibar görmüştür. Müellifin özellikle felsefe, kelâm ve tabiat konularına dair bilgilerini, belâgat kaideleriyle mezcedip edebî

⁴⁶ Zehebî, I/211; Katip Çelebi, I/186; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 647; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 165-166; İsmail Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 260.

⁴⁷ Zehebî, I/215; Katip Çelebi, I/186; Abay, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*, 252.

⁴⁸ Zehebî, I/211-212; Katip Çelebi, I/186; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 648; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 166; Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl”, XI, 260.

⁴⁹ Zehebî, I/215; Katip Çelebi, I/186; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 645; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 165; Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl”, XI, 261; Yavuz, VI, 100; Abay, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*, 251.

bir üslupla ortaya koyması, Kur'ân'ın manalarını anlamak isteyen kimseler için bu tefsiri, vazgeçilmez kaynaklardan biri haline getirmiştir”⁵⁰ diyerek ifade etmiştir.

Envâru't-Tenzîl üzerine şerh, hâşiye ve ta'lik tarzında gerçekleştirilen çalışmaların sayısı iki yüz elliden fazladır. İbn Temcîd (ö. 890/1485), Sa'dî Çelebi (ö. 945/1538), Şeyhzâde (ö. 950/1543), Abdülhakîm es-Siyalkûtî (ö. 1067/1485) ve Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659) tarafından yapılan hâşiyeler, Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Şeyh Kasım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Muslihuddin Muhammed Kârî (ö. 977/1569), Muhammed b. İbrahim el-Halebî (ö. 971/1563) ve Sadruddin Şîrvânî (ö. 1020/1611) tarafından te'lif edilen ta'likler, *Envâru't-Tenzîl* üzerindeki çalışmaların en meşhurları arasında yer almaktadır.⁵¹

Ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 874/1469) bu eseri ihtisâr etmiş, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Fethu's-Semavî fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Beydâvî* ve Himmetzâde Muhammed b. Hasan ed-Dımaşkî de (ö. 1175/1761) *Tuhfetü'r-Râvî fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Beydâvî* adlı eserlerinde *Envâru't-Tenzîl*'de bulunan hadislerin tahrîcini yapmıştır.⁵²

1.2. HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.2.1. Hayatı

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde kendi biyografisini anlatırken adının, **Osman b. Yakup b. Hüseyin b. Mustafa el-Kemâhî el-İslâmbûlî**⁵³ olduğunu ifade etmektedir. Kemâhî'nin doğum tarihi hakkında ne kendi kitaplarında ne de biyografi kitaplarında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak te'lif ettiği *el-Müheyye' fî Keşfi'l-Esrâri'l-Muvatta'* adlı hadis ile alakalı kitabının sonunda, eserini hicrî 1166 tarihinde tamamladığını ve o sırada altmış beş yaşında olduğunu,⁵⁴ ayrıca *Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûru'l-İzâh* adlı fıkıh eserini hicrî 1160 yılında tamamladığında da elli dokuz yaşında

⁵⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 168.

⁵¹ Bkz. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-Şürûh ve'l-Havâşî*, el-Mecmau's-Sakâfî, BAE 2004, I, 310-343; Zehebî, I/215; Katip Çelebi, I/186-189; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 648-649; Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl”, XI, 261; Maden, *Tefsirde Şerh, Hâşiye ve Ta'likâ Literatürü*, 194-211; Maden, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeceliğin Önemi*, 60-61.

⁵² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 649; Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl”, XI, 261.

⁵³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi nr. 324, vr. 1b.

⁵⁴ Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi'l-Esrâri'l-Muvatta'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 260, vr. 524b.

olduğunu⁵⁵ ve yine *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserini ise hicrî 1153 yılında tamamladığını ve elli iki yaşında olduğunu⁵⁶ bizzat kendisi bildirmektedir. Bu bilgilerden hareketle onun doğum tarihinin h. 1101/1689 olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hemen hemen bütün kaynaklarda Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlı Kemâh kasabasında doğduğu zikredilmiştir.⁵⁷ Kemâhî için iki nisbe kullanılmaktadır: el-Kemâhî ve İslâmbûlî. Kendisi de, bu iki nisbeyi birarada kullanmıştır. Fakat kendisi Kemâhî nisbesini kullandıktan sonra “sümme” (ثم) lafzını kullanarak İslâmbûlî nisbesini künyesine eklemiştir. Kemâhî nisbesini kullanmasının sebebi, kendisinin orada doğduğunu veya aslının Kemah'tan olduğunu bildirmek için olabilir. İslâmbûlî nisbesini kullanmasının sebebi ise, İstanbul'da doğmuş olma ihtimali ve orada uzun süre eğitim alması veya kalması ya da bu nisbeyi kullanarak kendisine bir pâyeye atfetmek istemesinden dolayı olabilir.

Kaynaklarda onun hayatı ile ilgili teferruatlı bilgi bulunmadığından, İstanbul'a ne zaman gittiği, ilim öğrenmek için gittiği yerlere kaç yaşında gittiği, İstanbul'a kaç yaşında döndüğü, döndüğünde tekrar hangi medreselerde hangi dersleri kimden okuduğu, hangi semt veya camide vâiz olduğu, nerede ders okuttuğu ve talebelerinin kimler olduğu, ayrıca onun hangi ortamda yetiştiği, ailesinin ve çocuklarının kimler olduğu gibi sorular cevapsız kalmaktadır.

Kemâhî, vâizlik görevi ile uğraşırken⁵⁸ bir yandan da talebelere çeşitli dersler vermiş, özellikle Beydâvî'nin tefsirinden Amme cüzünü okutmuştur. Bu hususu kendisi *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde şöyle bildirmektedir: “*Ben bir taraftan insanlara vaaz*

⁵⁵ Kemâhî, *Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûru'l-İzâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 423, vr. 257b.

⁵⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 348b.

⁵⁷ Selahattin Yıldırım, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi”, *Ekev Akademik Dergisi*, 8 (20), Yaz 2004, 198-199.

⁵⁸ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin* I-II, Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut t.y., (İstanbul Ofset Baskı 1951), I, 659; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimu Musannifi el-Kütübi'l-Arabîyye* I-XIII, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk 1957, VI, 272; Habeşî, I, 336; Âdil Nüveyhid, *Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzir*, Müessesetü Nuveyhaz es-Sakâfiyye li't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Beyrut 1988, I, 345; Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* I-III, Meral Yayınevi, İstanbul t.y., I, 421; Ömer Menekşe, *Kemah Alimleri (geçmişten günümüze)*, İstanbul 1996, 92; Yıldırım, 198-199; Abdullah al-Zeidan, *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakup (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, 35-36; Muhammed Abay, “Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları”, Akın H. (Ed.), *Uluslararası Erzincan Sempozyumu: 28 Eylül - 01 Ekim 2016 – Erzincan: Bildiriler* (781- 793), Erzincan Üniversitesi, Erzincan 2016, 782.

ederken diğer taraftan da ders vermekle meşgul oldum. *el-Kâdî Nasıruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beydâvî eş-Şafi'î*'ye nispet edilen *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsire ait hâşiyeleri ve tefsirleri topladım. Daha sonra, ders esnasında bu hâşiye ve tefsirlerden notlar alarak *Beydâvî'nin Nebe'* cüzünü öğrencilere okuttum.”⁵⁹

Hayatını ilme adayan Kemâhî, yetmiş yaşında iken, h. 1171/1758 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁶⁰ Defnedildiği yer hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

1.2.2. İlmî Kişiliği

Yetiştirdiği ortam hakkında fazla bilgi bulunmayan Kemâhî'nin ilmî kişiliği, ders aldığı hocalarından, yetiştirdiği öğrencilerinden ve ortaya koymuş olduğu eserlerinden anlaşılabilir.

O, ilim tahsil etmek için çeşitli seyahatler yapmıştır. Bu ilmî seyahatler Rum diyarı ile başlamış, Mekke ve Kâhire ile devam etmiş ve İstanbul'da son bulmuştur. Bu durumu kendisi *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde: “*Ben Rum, daha sonra Mekke, Mısır (Kâhire) daha sonra da İstanbul'da menkûl ve ma'kûl ilimleri, ileri gelen alimlerden özellikle; merhûm, mükemmel/etkin, kâmil/yetkin ve fâzıl/üstün sultan şeyhleri/hocaları efendilerimizden Süleyman el-Fâdil b. Ahmed el-İslâmbûlî, Süleymân el-Kösec b. el-Hac Hasan el-Cenevî, Âmâsîzâde lakablı Ali ve dereceleri yüksek, muhakkîk/vukûfiyet sahibi olan diğer kimselerden okudum. Onlardan son ikisinden (el-Cenevî ve Âmâsîzâde) menkûl ve ma'kûl ilimleri özel olarak, genel olarak kendilerine okuduğum diğer kişilerden rivâyet ettiğim için ulemâ huzurunda icâzet vermeye karar kılarak, bana hocaların isimlerinin yazılı olduğu bir belge/icâzet verdiler*”⁶¹ diyerek açıklamıştır.

Medrese öğrenimini tamamlayıp kendisine icâzet verildikten sonra vâizlik görevini üstlenen Kemâhî, bir taraftan camilerde halkı irşâd ederken bir yandan da

⁵⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 1b.

⁶⁰ Bağdâdî, I, 659; Kehhâle, VI, 272; Habeşî, I, 336; Nüveyhid, I, 345; Bursalı, I, 421; Menekşe, 92; Yıldırım, 198-199; Zeidan, 35-36; Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmîne Katkıları*, 782.

⁶¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 1b.

talebe yetiştirmiştir. Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akaid gibi çeşitli ilim dallarında ona yakın eser vermiştir.

Yıldırım'ın da ifade ettiği gibi, “*Tedrîs, tebliğ ve te'lîf diye ifade edilebilecek ilmî faaliyetler açısından konuya bakıldığında, örgün eğitim merkezleri olan medreselerde müderrislik, yaygın eğitim alanları durumundaki camilerde vâizlik görevleri yanında temel islâmî konularda eserler vermiş bir alim olarak el-Kemâhî'nin, toplumda bu üç fonksiyonu da yerine getirdiği*”⁶² söylenebilir.

Kemâhî, kendisini ilmî yönden çok iyi yetiştirmiş olması nedeniyle, Kur'ân ve Sünnet'e bağlılıklarında kusur gördüğü birçok ilim adamını çeşitli konularda, özellikle ahlakî zaaflik gösterdikleri alanlarda, korkusuzca eleştirmekten geri durmamıştır.⁶³

1.2.3. Hocaları ve Talebeleri

Mekke ve Kâhire'deki hocalarının isimlerini zikretmeyen Kemâhî'nin İstanbul'daki hocalarından Padişah hocası olarak zikrettiği meşhur Süleyman el-Fâdıl b. Ahmed el-İslâmbûlî hakkında kaynaklarda bilgi mevcut iken, diğer iki hocası olan el-Cenevî ve Âmâsîzâde hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Süleyman el-Fâdıl b. Ahmed el-İslâmbûlî (ö. 1134/1722): Muhaddis, Mütakellim ve vâiz olan bu zat,⁶⁴ Kırâat-i seb'a ve aşere ilmîni, Nişancı Mehmed Paşa Camii imamı Şeyhülkurrâ Mehmed Efendi'den; Arap dili ve Belâgatini ise Gürcüzâde Mustafa ve Arabzâde Abdülvehhâb'dan okumuştur.⁶⁵ Yirmili yaşlarda hac ve ilim yolculuğuna çıkmış ve birçok hocadan ders görerek icâzet almıştır. IV. Mehmed'in yanında seferlere katılmış, huzûr derslerinde hazır bulunmuş, çeşitli yerlerde Camii, Cuma ve Musallâ vâizliği yapmış ve hicrî 1130'da Sarây-ı Hümâyun hocalığına getirilmiştir.⁶⁶

Hocaları arasında; Muhammed el-Belbânî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî gibi alimler bulunmaktadır. Çeşitli medreselerde ve camilerde müderrislik ve vâizlik görevinde bulunan Süleyman el-Fâdıl ayrıca, Ayasofya kürsü şeyhliği de yapmıştır. Talebeleri

⁶² Yıldırım, 199.

⁶³ Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmîne Katkıları*, 783; Yıldırım, 199.

⁶⁴ Kehhâle, IV, 272.

⁶⁵ İbrahim Hatipoğlu, “Süleyman Fâzıl Efendi”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 86.

⁶⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* I-VI, Numune Matbaacılık, İstanbul 1996, V, 1536-1537.

arasında; oğlu Yahyâ Sıddîk, Mehmed Nazmi Efendi, Emrullah b. Nasûh Efendi gibi kişiler yer almaktadır.⁶⁷

*Buğyetü'l-Müslim ve Ğunyetü'l-Muğnim fi Zabti'l-Elfâzi'l-Garîbeti'l-Vâride fi Sahîhi Müslim*⁶⁸ başta olmak üzere çeşitli alanlarda ondan fazla esere⁶⁹ sahip olan Süleyman el-Fâdıl b. Ahmed el-İslâmbûlî, 24 Rebûlâhir 1134 (11 Şubat 1722) tarihinde vefat etmiştir. Kabri Okmeydanı İnciler Tekkesi hazîresindedir.⁷⁰

Kemâhî'nin talebelerinin ise kimler olduğu ve bunlara icazet verip vermediği konusunda bir bilgi yoktur. Talebelerin kimler olduğu hakkında bilgi olmayışı onun talebe yetiştirmedeği alamına gelmemelidir. Zira Kemâhî, çeşitli ilim merkezlerinde bulunmuş, meşhur hocalardan ders almış ve vâizlik görevini üstlenmiştir. Kendisini ilmî yönden çok iyi yetiştirmiş böyle bir alimin talebe yetiştirmemesi düşünülemez. Zaten Kemâhî'nin yetiştiği dönemin şartlarının ve sorumlu olduğu vazifelerin Kemâhî'yi kendi haline bırakması imkân dahilinde değildir. Kemâhî, bir taraftan camilerde halkı irşâd ederken bir yandan da talebe yetiştirmiştir. Talebeleri hakkında bilgi bulunmayışı ya öğrencilerinden hiç birinin ilmî mertebeye ulaşamamış olmaları ya da iyi bir alim olmalarına rağmen meşhur olamayışları veyahut onların, Kemâhî'den icazet aldıklarını belirtebilecekleri te'liflerinin bulunmayışı olabilir.⁷¹

1.3. ESERLERİ

Kemâhî'nin eserleri incelendiğinde, eserlerinin şerh, hâşiye ve muhtasar şeklinde olduğu, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akâid ve benzeri alanlarda yazıldığı ortaya çıkmaktadır.

Bağdâdî, Kemâhî'nin eserlerini; *Berekâtü'l-Ebrâr*, *Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî*, *Süllemü'l-Felâh Şerhü Nûri'l-Îzâh*, *Şerhü'l-Hizbi'l-A'zam el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*, *Tavzihü'l-Esrâr Şerhü Berekâti'l-Ebrâr*, *Tenvîrû's-Sened fi İzâhi Rümûzi'l-Müsned* ve *Teshilü's-Süllem*,⁷² şeklinde takdim ederken, **Kehhâle**; *Berekâtü'l-Ebrâr*, *el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*, *Hâşiyetü*

⁶⁷ Hatipoğlu, 87.

⁶⁸ Habeşi, II, 1691.

⁶⁹ Eserleri için bkz. Bağdâdî, I, 403.

⁷⁰ Yıldırım, 198.

⁷¹ Zeidan, 38.

⁷² Bağdâdî, I, 659.

'alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî ve Teshilü's-Süllem,⁷³ diye tasnif etmiş, **Bursalı** ise 'an Ebî Hanîfe, el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta', Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Fâtîha, Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî, Mehâsinü'l-Edep, Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh, Şerhü Hizbi A'zam, Tavzihü'l-Esrâr Şerhü Berekâti'l-Ebrâr, Tenvîrü's-Sened fî İzâhi Rumûzi'l-Müsned, Teshilü's-Süllem Şerhü Dibâceyi Süllem⁷⁴ şeklinde zikretmiştir.

1.3.1. Kemâhî'ye Nisbeti Kesin Olan Eserler

Kemâhî'ye ait eserler araştırılırken, yazma eser kütüphane katalogları da titiz bir şekilde taranarak gözden geçirilmiş ve şu eserlerine ulaşılmıştır.

1. **Berekâtü'l-Ebrâr**, Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi, nr. 1343; Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 4984; Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Ak Ze 16; Milli Kütüphane, nr. 06 Mil YZA 5424.
2. **Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî (Nûru'l-Ef'ide)**, Gazı Hüsrev-Begova Kütüphanesi, nr. 566; Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk. 39; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 1031; Konya Kütüphanesi, 15 Hk. 1786; Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi nr. 324.
3. **Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh**, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 423,
4. **Tenvîrü's-Sened fî İzâhi Rumûzi'l-Müsned**, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 19 Hk. 230; Milli Kütüphane, nr. 55 Hk. 1010.
5. **Teshilü's-Süllem**, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 43 Ze 759/1.
6. **el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'**, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 260.
7. **Tavzihü'l-Esrâr Şerhü Berekâti'l-Ebrâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1343.

Yapılan inceleme ve araştırmalar sonunda, Bağdâdî'nin vermiş olduğu listenin daha tutarlı daha mantıklı olduğu görülmüş ve Kemâhî'ye ait olan eser sayısı yedi

⁷³ Kehhâle, VI, 272.

⁷⁴ Bursalı, I, 421; Yıldırım, 201, 202; Menekşe, 92-93; Zeidan, 38-44.

olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu eserlerin tanıtımı kronolojik olarak aşağıdaki gibidir.

1. Berekâtü'l-Ebrâr

Süleymaniye kütüphanesi Esat Efendi, 1343 numarada kayıtlı bulunan 129 varaklık bu nüsha, Akâid ile alakalı⁷⁵ olup, beş bab ve otuz dört bölümden oluşmaktadır. Müellif, eserinin te'lif sebebini şöyle açıklamaktadır:

Rabbinin rahmetine en çok muhtaç olan kul Osman b. Yakup b. Hüseyin b. Musatafa el-Kemâhî, Hz. Peygamber'in '*Bir kul kendi nefsi için sevdiğini kardeşi için de sevmedikçe iman etmiş olmaz*' hadisini gördüğünde, kendim için istediğim dünya ve ahiret mutluluğunun ancak takva ile elde edilebileceğini düşündüm ve güvenilir alimler katında muteber olan kitaplardan seçilmiş "takva" konusunda, bir risale yazmayı gerekli gördüm. Ve onu **Berekâtü'l-Ebrâr** olarak isimlendirdim. Başarı ancak Allah'tandır ve ben Rabbime güvendim. Ve bu eserimi, Birinci bab; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat İtikadı, İkinci bab; Kötülükler (on iki bölüm), Üçüncü bab; Elfâz-ı Küfür (beş bölüm), Dördüncü bab; Veba (on dört bölüm), Beşinci bab; Tevbe (üç bölüm) olmak üzere beş babda düzenledim.⁷⁶

Eser, müellif tarafından hicrî 1147 senesinde 46 yaşında iken tamamlanmıştır.⁷⁷ Bu nüsha, müstensih Halîl b. Muhammed tarafından yazılmıştır.

2. Tavzîhü'l-Esrâr Şerhü Berekâti'l-Ebrâr

Kemâhî'nin kendi eseri olan *Berekâtü'l-Ebrâr* adlı eserine yazdığı kelâm ile ilgili şerhidir.⁷⁸ Müellifin *Nûru'l-Ef'ide* ve *Teshilü's-Süllem* kitaplarında, kendi eserine atıfta bulunmasına rağmen,⁷⁹ bu eserin nüshasına ulaşamamıştır. Fakat eserin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nr. 1343'de bulunduğu ifade edilmektedir.⁸⁰ Numarası belirtilen nüshanın içerisinde ise müellifin *Berekâtü'l-Ebrâr* isimli eseri yer almaktadır.

⁷⁵ Musatafa b. Abdillâh el-Kostantîniyyî, *İdâhü'l-Meknûn Zeylû Keşfi'z-Zünûn* I-VI, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992, III, 177.

⁷⁶ Kemâhî, *Berekâtü'l-Ebrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi, nr. 1343, vr. 1b-4a.

⁷⁷ Kemâhî, *Berekâtü'l-Ebrâr*, vr. 128a.

⁷⁸ Kostantîniyyî, III, 337.

⁷⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 345b; *Teshilü's-Süllem*, Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Alipaşa nr. 423, vr. 8a.

⁸⁰ Menekşe, 92.

3. Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh

Kemâhî, tanınmış Hanefî fıkıh âlimi Şürünlülâfî'nin (ö. 1069/1659) Kitâbu't-tahâre ile başlayıp, Bab-ı hedy bahsiyle biten *Nûru'l-Îzâh ve Necâtü'l-Ervâh* adlı eserini, hicrî 1160 senesinde elli dokuz yaşında iken *Süllemü'l-Felâh*⁸¹ ismiyle şerhetmiştir.⁸² Bu nüsha, Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Alipaşa nr. 423'te kayıtlı olarak mevcuttur.⁸³

Kemâhî, bu eserin girişinde Şürünlülâfî'nin, *Nûru'l-Îzâh ve Necâtü'l-Ervâh* adlı bir kitap yazdığını, daha sonra bu eserini *İmdâdü'l-Fettâh* ismiyle şerh ettiğini, daha sonra ise bu şerhini *Merâkî'l-Fellâh* adıyla kısalttığını ve muhtasar olan bu eserine, beş ibadet hükümlerini ihtiva etmesi için hac ve zekât hükümleriyle alakalı bir bab ekleyerek, zeyl yaptığını haber vermektedir. Kemâhî ise bu zeyli özetlediğini ve *Bidâyetü'l-Mübtedi'*, *Mecme'u'l-Bahreyn*, *Tenvîrü'l-Ebsâr*, *Ğurerü'l-Ahkâm* ve *Muhtâr* adlı kitaplardan özetleyerek aldıklarını da bu zeyle ekleyip şerh ettiğini bildirmektedir.⁸⁴

4. Teshîlü's-Süllem Şerhü Dibâceyi Süllem

Süllemü'l-Felâh'ın giriş bölümü, talebelere kolaylık ve isteyenlerin istediklerine nail olması için şerhedilen bu eser, sekiz varaklık küçük bir risaledir.⁸⁵ Ramazan ayının Perşembe günü hicrî 1160'ta tamamlanan bu eser,⁸⁶ Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Alipaşa nr. 423'te kayıtlıdır.⁸⁷

5. el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'

el-Muvatta' şârihlerinden Pîrîzâde İbrâhim, Ali el-Kârî, Abdülhay el-Leknevî, İbn Âşûr ve Kemâhî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) rivayetini esas almışlardır.⁸⁸ *el-Muvatta'* ile aynı anlam ve şekle sahip olan *el-Müheyye'*,⁸⁹ İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin dokuz yüz yetmiş iki hadisinden oluşan *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed* adlı kitabına yazılan bir şerhtir. Namaz vakitleri bölümüyle

⁸¹ Kostantîniyyî, IV, 24.

⁸² Kemâhî, *Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh*, vr. 257b; Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmîne Katkıları*, 783.

⁸³ Menekşe, 93.

⁸⁴ Kemâhî, *Süllemü'l-Felâh fî Şerhi Nûri'l-Îzâh*, vr. 1b.

⁸⁵ Yıldırım, 202; Zeidan, 43.

⁸⁶ Kemâhî, *Teshîlü's-Süllem Şerhü Dibâceyi Süllem*, vr. 1b, 8b.

⁸⁷ Menekşe, 93.

⁸⁸ M. Yaşar Kandemir, "el-Muvatta'", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 417.

⁸⁹ Kostantîniyyî, IV, 610; Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* I-IV, Tahkîk ve Tahrîc Ahmed Ali, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2005, I, 29.

başlayıp, Tefsir bölümüyle biten bu eser yaklaşık dört yüz elli babdan oluşmaktadır. Müellif bu eseri, hicrî 1161-1166 yılları arasında⁹⁰ beş yıl gibi uzun bir süre içerisinde, altmış beş yaşında iken⁹¹ bitirmiştir.⁹²

Bu eser, Osmanlı uleması tarafından yazılan tek *Muvatta'* şerhi olma özelliğinin yanı sıra, Hadis ilmi hususunda da verdiği bilgiler sayesinde ayrı bir önemi haizdir.⁹³ Kemâhî, bu eseri okuttuğu ve yazdığı esnada toplam üç kez Hz. Peygamber'i rüyasında görmüştür. Bunları “müstesna olaylar” olarak niteleyen müellif, *Muvatta'* ile ilgili olarak yaşadığı ve duyduğu bu harikulade olayları İmam Muhammed'in mânevî kişiliği ile açıklamıştır.⁹⁴

Bu eserin yazma nüshaları, Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Alipaşa bölümü nr. 260, Çelebi Abdullahefendi bölümü nr. 66 ve Koca Rağıp Paşa kütüphanesi nr. 327'de kayıtlı olarak mevcuttur.⁹⁵ Ayrıca, Ahmed Ali tarafından da bu eser tahkik ve tahrîc edilerek, 2005 yılında Kahire'de dört cilt olarak baskıya sunulmuştur.

6. Tenvîrû's-Sened fî İzâhi Rumûzi'l-Müsned

Bu eser ise Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *Müsned'*in şerhidir.⁹⁶ Kemâhî, bu eseri râvîlere göre yeniden düzenleyerek şerhetmiştir.⁹⁷ Kemâhî, bu eserini hicrî 1171 yılında tamamladığını ve yaşının yetmiş olduğunu kaydeder. O'nun bu eserinin, vefat ettiği yıl kaleme alıp bitirdiği en son eser olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸

7. Hâşiyetü 'alâ Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li'l-Beydâvî (Nûru'l-Ef'ide)

Bu eser, yapılan çalışmanın konusu olduğundan ve diğer bölümlerde de üzerinde detaylı bir şekilde durulacağından burada ayrıca tanıtılmasına gerek görülmemiştir.

⁹⁰ Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, IV, 377-378.

⁹¹ Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*, Süleymaniye kütüphanesi Kılıç Alipaşa bölümü, nr. 260, vr. 518b.

⁹² Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*, vr. 1b-2a, 5a, 514b; Zeidan, 39, 105, 107.

⁹³ Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmîne Katkıları*, 783; Yıldırım, 203.

⁹⁴ Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*, vr. 1b-2a; Kemâhî, *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, I, 28-29; Yıldırım, 203; Zeidan, 106.

⁹⁵ Menekşe, 93.

⁹⁶ Bağdâdî, I, 659; Kostantîniyyî, III, 333.

⁹⁷ İbrahim Hatipoğlu, “Müsned”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 102.

⁹⁸ Zeidan, 44.

1.3.2. Kemâhî'ye Nisbet Edilen Ama O'na Ait Olmayan Eserler

Bazı eserler Kemâhî'ye nisbet edilmektedir. Bu eserlerin Kemâhî'ye âidiyeti konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber, bu eserler hakkında şu tespitlerde bulunmak mümkündür;

1. 'an Ebî Hanife

Kemâhî'nin eserleri içerisinde sadece Bursalı⁹⁹ tarafından zikredilen bu eser, diğer ricâl tabakat kitaplarında geçmemektedir. Muhtemelen ya müellifin gerçekten böyle bir eseri yok ya da günümüze kadar ulaşamamıştır. Yapmış olduğumuz kütüphane katalog tarama işlemi de böyle bir esere rastlanılmamıştır. Fakat, *Tenvîrî's-Sened fi İzâhi Rümûzi'l-Müsned* adlı bu eserin sonuna kayıt olarak düşülmüş (-Ebû Hanife hakkında bahseden- anlamında) bir not olabilir. Çünkü bu eser Ebû Hanife'ye nispet edilen *Müsned*'in şerhi'dir. Bu hususta Bağdâdî de bizi destekler gibidir. Çünkü o bu eseri şu şekilde tanıtmıştır; (تنوير السند في إيضاح رموز المسند اعني مسند أبي حنيفة) Daha sonraları farklı iki eser olduğu zannedilip öyle kabul edilmiş olabilir.

2. Şerhü'l-Hizbi'l-A'zam

el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Muvatta' adlı eser için Bağdâdî'nin tanıtım amaçlı (Hizbü'l-A'zam olan *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muhammed*'in şerhi) yazmış olduğu bir kayıttır. Daha sonraları bu, sanki ayrı bir esermiş gibi anlaşılmış olabilir. Ali el-Kârî'ye (ö. 1014/1605) ait olan *el-Hizbü'l-A'zam ve'l-Virdü'l-Efham* adlı esere yapılan bazı şerhler¹⁰⁰ ile karıştırılmış olma ihtimali de yüksektir. Kemâhî'ye nispet edilen bu eserle alakalı bilgiye ulaşamamıştır.

3. Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Fâtîha

Eser hakkında ismi¹⁰¹ dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, müellifin tefsir derslerinde Beydâvî tefsirini okutması ve Nebe' sûresine hâşiye yazması sebebiyle, bunun da Beydâvî tefsirinden Fatiha sûresi için yazılmış bir hâşiyesi olduğu¹⁰² zannedilmiş olabilir.

⁹⁹ Bursalı, I, 421.

¹⁰⁰ Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 404.

¹⁰¹ Bursalı, I, 421.

¹⁰² Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları*, 783.

4. Mehâsinü'l-Edeb

Kemâhî'ye atfedilen bu eser hakkında Bursalı'nın vermiş olduğu bilgiden başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁰³ Ancak, aynı adı taşıyan fakat müellifleri farklı olan şu üç eser ile karşılaşılmıştır; *Mehâsinü'l-Edeb*, Ali Efendi, Mustafa b. Ahmed b. Abdülmevla Gelibolulu'ya (ö. 1008/1599) ait bir eserdir. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Nk 3668; Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, nr. R. 418'de nüshaları bulunmaktadır. *Mehâsinü'l-Edeb ve'ctinâbü'r-Reyb*, el-İsferâyînî, Ebu Yusuf Yakub b. Süleyman b. Davud, Ebu Yusuf'a (ö. 488/1095) ait bir nüshadır. Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 34 Fa 1599/8'de nüshası mevcuttur. *Mehâsinü'l-Edeb*, Tâib Osmanzâde Ahmed'e (ö. 1136/1724) ait bir eserdir. İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, nr. Or. 6952'de nüshası bulunmaktadır. Bursalı tarafından Kemâhî'ye atfedilen bu eserin, yukarıda zikredilen eserlerden birisiyle karıştırılmış olması muhtemeldir.

5. Şerhü Vasîyeti'l-İmâmi'l-A'zam

Kemâhî'ye ait olduğu iddia edilen bu eser¹⁰⁴ hakkında da bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak, Milli Kütüphane, nr. 06 Mil Yz A 4316/4'de yazma nüshası bulunan ve Ekmeleddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî'ye (ö. 710-786/1310-1384) ait olan bu eser ile karıştırılmış olması yine imkân dahilindedir.

¹⁰³ Bursalı, I, 421.

¹⁰⁴ Zeidan, 43.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ ve KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ HÂŞİyecİLİĞİ

2.1. HÂŞİYE GELENEĞİ: TEKNİK, TEORİK ve KAVRAMSAL ALAN

2.1.1. Hâşîye'nin Kavramsal Alanı

2.1.1.1. Hâşîye'nin Sözlük ve Terim Anlamı

Hâşîye (حاشية) kelimesi “haşv” (حشو) mastarından türetilmiş bir isim olup,¹⁰⁵ çoğulu “hevâşî” (حواشي) dir.¹⁰⁶ Sözlükte: Devenin küçüğü,¹⁰⁷ yastık türü şeyleri pamuk ve benzeri şeyler ile doldurmak,¹⁰⁸ elbisenin parçası-kenarı,¹⁰⁹ gereğinden fazla söz söylemek,¹¹⁰ gibi manalara gelmektedir. Hâşîye, kendisi ile aynı kökten gelen “taşîye” (تحشية) hâşîye yazmak, “muhaşşî” (محشي) hâşîye yazan demek olup, hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır.¹¹¹

Hâşîye kavramı, terim olarak çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Topuzoğlu'na göre hâşîye, “*sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not*”,¹¹² anlamına gelmektedir.

Demirci hâşîyeyi, “*bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, hâmiş, derkenâr, dipnot veya mektubun altına düşülen not. Bir tefsirin anlaşılması zor*

¹⁰⁵ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, “h-ş-v”, *es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye* I-VI, Tah. Ahmed Abdulğafûr Addâr, Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn (2. Baskı), Beyrût 1979, VI, 2313.

¹⁰⁶ Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, “h-ş-v”, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* I-XL, Tah. Mustafa Hicâzî, Müessesetü'l-Kuveyt (1. Baskı), Kuveyt 2001, XXXVII, 431.

¹⁰⁷ Cevherî, *Sihâh*, “h-ş-v”, VI, 2313; Mecdü'd-dîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, “h-ş-v”, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Dâru'l-hadis, Kahire 2008, 367.

¹⁰⁸ Cevherî, *Sihâh*, “h-ş-v”, VI, 2313; Ali b. Muhammed eş-Şerif el-Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985, 92; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîd*, “h-ş-v”, 367; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, “h-ş-v”, XXXVII, 431.

¹⁰⁹ Cevherî, *Sihâh*, “h-ş-v”, VI, 2313.

¹¹⁰ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîd*, “h-ş-v”, 367; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, “h-ş-v”, XXXVII, 431.

¹¹¹ Topuzoğlu, 419; Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri*, 169; Maden, *Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 36.

¹¹² Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşîye”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 419.

olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan eserlerin ortak adı”,¹¹³ şeklinde tanımlamaktadır.

Çakan, hâşiyenin temelde şerh karakteri taşıdığını, fakat şerhe göre sınırlı boyutlara sahip olduğunu belirterek hâşiyeyi, “bir metnin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için ‘Kavlühû’ ifadesiyle başlayan açıklamalardan oluşan kitaptır”,¹¹⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

Maden ise hâşiyeyi, “genel olarak bir yazının veya kitap sayfasının satır aralarına, altına ya da kenarına yazılan açıklama, değerlendirme veya eksikleri tamamlamaya yönelik bilgiler; özel olarak da bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitaplar”,¹¹⁵ şeklinde genel ve özel olarak iki aşamada tanımlamaktadır.

Hâşiyeyi, yukarıdaki tanımlamaların içeriğine uygun olarak; “özelde herhangi bir eserin okunması veya okutulması esnasında, anlaşılmayan yerler için satır aralarına, sayfa kenarlarındaki boşluklara düşülen not; genelde ise te’lif edilmek arzusuyla seçilen herhangi bir eserin, anlaşılmayan yerlerini açıklamak, bilgi eksikliği olan yerleri tamamlamak gibi belirli bir metot takip edilerek yazılan eser” şeklinde tanımlamak mümkündür.

2.1.1.2. Hâşiye ile İlişkili Kavramlar

2.1.1.2.1. Tefsîr

Sözlükte “bir şeyi açıklamak, beyan etmek” anlamındaki “fesr” (فسر) kökünden türeyen “tefsîr” (تفسير), “metindeki kapalılığı ve anlaşılmazlığı gidererek açıklamak ve beyan etmek”¹¹⁶ demektir.

Ayrıca taklib tarikiyle, “sefr” (سفر) kökünden de geldiği¹¹⁷ kabul edilen tefsir terim olarak; “sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimleri; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh,

¹¹³ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı), İstanbul 2011, 83.

¹¹⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (16. Baskı), İstanbul 2015, 208.

¹¹⁵ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ Tefsîri’l-Kâdi el-Beyzâvî Örneği*, 37.

¹¹⁶ Cevherî, *Sihâh*, “f-s-r”, II, 99; İbn Manzûr, “f-s-r”, *Lisânu’l-‘Arab I-LIV*, Dâru’l-Meârif, Kahire t.y., 3412; Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 65; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhîd*, “f-s-r”, 1246; Zebidî, *Tâcu’l-‘Arûs*, “f-s-r”, XIII, 323; Abdulhamit Birişik, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281.

muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân ilimleri; hadis ve tarih gibi rivayet ilimleri; mantık ve fıkıh usûlü gibi yöntem bilimlerinden yararlanarak Kur'ân'ın manalarını açıklama işidir"¹¹⁸ şeklinde tanımlanmaktadır.

Tefsir kelimesi ilk dönemlerden itibaren Kur'ân'ın yorumlanması anlamında kullanıldığı gibi, sahâbe Tevrât'ın yorumu için de bu kelimeyi kullanmıştır.¹¹⁹

Gerek kutsal metinlerin gerekse bunların dışındaki metinlerin açıklanması, kapalı yerlerin izah edilmesi tefsir faaliyeti ile mümkün olmaktadır. Hâşiyenin de herhangi bir metni esas alması ve açıklaması yönüyle değerlendirildiğinde, iki kavramın bu yönü ile birbirlerine benzediği görülmektedir.

2.1.1.2.2. Şerh

Sözlükte şerh (شرح), “eti kesmek, keşfetmek, tefsir etmek, açmak, genişletmek, sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek”¹²⁰ anlamlarına gelmektedir.

Terim olarak ise şerh; “kapalı bir sözü, düşüncüyü açıklamaya veya muhtasar olan bir eseri daha geniş bir biçimde açıklama amacıyla yazılmış kitaplara”¹²¹ denir.

Katip Çelebi her müellifin, eserini şerhe ihtiyaç duyulmadan anlaşılсын diye yazdığını ve bir eserin sadece aşağıda zikredilen üç sebepten şerhe ihtiyaç duyabileceğini ifade eder. Birincisi, musannıfın zihni melekesi, ibaresinin güzelliği ve ilmi seviyesi ile konuyu kusursuz yazıp anlatsa da başkası aynı seviyede olmadığından eserinin şerhine ihtiyaç hissedilir. İkincisi, anlaşılır olduğunu sanmasından dolayı bazı örneklerin hazfedilmesi, başka bir ilmin alanına girmesi veya bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi ve bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesinden dolayı şerheden kişi tarafından bu eksikliklerin giderilmesi gereklidir. Üçüncüsü ise

¹¹⁷ Cevherî, “s-f-r”, *es-Sihâh*, II, 685; İbn Manzûr, “s-f-r”, *Lisânu'l-'Arab*, 2024; Fîrûzâbâdî, “s-f-r”, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, 776; Zebîdî, “s-f-r”, *Tâcu'l-'Arûs*, XII, 37.

¹¹⁸ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 20; Birışık, “Tefsir”, 282.

¹¹⁹ Birışık, “Tefsir”, 282.

¹²⁰ Cevherî, *Sihâh*, “ş-r-h”, 378; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “ş-r-h”, 2228; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhîd*, “ş-r-h”, 850; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, “ş-r-h”, 502-503; Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 555.

¹²¹ Şensoy, “Şerh”, 555; Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddiîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 44.

lafzın yorumlanma ihtimali veya mana inceliği veya mecazi ifadelerin kullanılmasından dolayı, musannıfın maksadının açıklanmasına ihtiyaç duyulur.¹²²

Şerh ve hâşiye, temelde bir söz, metin veya düşünce üzerine yapılan açıklamaları ifade ettiğinden her ikisi de benzer karaktere sahiptir. Bu eserler, gramer tahlilleri yapmak, garîb lafızları tanımlamak, düzeltme yapmak, eleştiri getirmek, örneklerle genişletme yapmak, nüsha farklılıklarına değinmek gibi ortak yöntem ve muhtevalara sahip olabilmektedirler. Hâşiye de aslında bir çeşit şerhtir. Hâşiyeyi şerhten ayıran özellik ise, şerh edilen metnin de bir şerh olmasıdır. Şerhler metni kesintisiz bir şekilde takip ettikleri halde, hâşiyeler metnin belirli bölümlerini esas alıp, takip ederler.¹²³

2.1.1.2.3. Ta'lik

“İliştirmek, iliştilen şey” anlamında kullanılan “ta'lik” (تعليق) kelimesi, “Alak” (علق) kökünden türemiştir. Ta'lik sözlükte; “yapışmak, ilişmek, asılı olmak” manasında kullanılmaktadır. Çoğulu da “ta'likât” (تعليقات)/ “te'âlîk” (تعاليق)'dir.¹²⁴

Terim olarak ise, “bir eserde ifade edilen ve sunulan görüşlere yönelik eleştiri, açıklama, çıkarma ve tashih mahiyetinde sayfaların kenarlarına ya da alt kısımlarına eklenen notlar, düşünceler”¹²⁵ şeklinde tarif edilmektedir.

Ta'likât türü eserler daha çok başka müelliflerin kitaplarına yazılan, bazen doğrudan metin, bazen şerh, bazen de hâşiyeler üzerine düşülen notları ihtiva etmektedir. Sayfa kenarlarına düşülen bu notların başında “fâide, tenbih, nükte, latife” gibi kayıtlar bulunduğu gibi, Arapça metinde karışıklığa yol açabilecek zamirin merciini vermek, bazı kelimeleri açıklamak için üstüne işaret türünden rakam veya harf yazılmakta, sayfa kenarında da aynı işaret altında gerekli açıklamalar yapılmaktadır.

¹²² Katip Çelebi, I, 35-37.

¹²³ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddiîn Şeyhzâde 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 46.

¹²⁴ Cevherî, “a-l-k”, *es-Sihâh*, IV, 217; İbn Manzûr, “a-l-k”, *Lisânu'l-Arab*, 3071; Fîrûzâbâdî, “a-l-k”, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, 1133; Zebîdî, “a-l-k”, *Tâcu'l-Arûs*, XXVI, 181; Sedat, Şensoy, “Ta'likât”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 508.

¹²⁵ Şensoy, “Ta'likât”, 508; Çakan, 209; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddiîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 46.

Ta'likler daha çok hâşiyeler üzerine yazılmıştır.¹²⁶ Bazende şerh ve hâşiye müellifleri eserlerine tevâzû olarak ta'lik ismini vermişlerdir.¹²⁷

Tefsirlerdeki anlaşılmayan noktaların açığa çıkarılması için te'lif edilen eserlere şerh, hâşiye ve ta'lik isimleri konmuştur. Her üçü de birbirinin yerine kullanıldığı gibi bazen de farklı nitelikteki eseri ifade edecek şekilde kullanılmıştır.¹²⁸

2.1.2. Te'lif Türü Olarak Hâşiye

2.1.2.1. Hâşiyelerin Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Belirli bir metne açıklama yazma geleneğinin, İslâm düşüncesi doğmadan önce başka milletler arasında kutsal kitapların yorumuyla başladığı ifade edilebilir.¹²⁹ Çünkü Semâvî kitaplar ve kutsal metinler başta olmak üzere dinî, felsefî ve hikemî eserler, kanunlar ve şiirler gibi metinler her ortamda anlaşılmak ve sahiplenilmek için hâşiye/şerh şeklindeki çalışmaların konusu olmuştur. İlkçağda Mezopotamya, Mısır, Grek bölgelerinde oluşan ve tüm Ortaçağ boyunca hakimiyetini sürdüren bu güçlü gelenek,¹³⁰ İslâm düşüncesinin doğuşuyla birlikte İslâm ilim ve kültür havzasında da güçlü bir edebiyat geleneği haline gelmiştir.¹³¹

Şerh/hâşiye türü, ilmin kaynaklarından “kitap” ve “metin” üzerine yapılmış, ilmi korumaya, doğru anlamaya ve sürekliliği sağlamaya yönelik çabaların ürünlerinden birisidir. Müslümanlara göre kitaptan kastın kutsal kitap olan Kur'ân olduğu muhakkaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanması ve bunu meydana getiren nedenler ile diğer metinlerin şerh edilmesi ve nedenleri arasındaki ayırım teknik olarak söz konusudur.¹³² Hz. Peygamber'in Kur'ân'daki bazı hususları tefsir etmesi, garîb lafızları açıklaması bu geleneğin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir.¹³³ Âyet tefsirlerinde

¹²⁶ Şensoy, “Ta'likât”, 509; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 47.

¹²⁷ Çakan, 209; Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 169.

¹²⁸ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 170.

¹²⁹ Topuzoğlu, 420.

¹³⁰ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meslesine Dair Birkaç Not*, Dergâh (5. Baskı), İstanbul 2018, 15.

¹³¹ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 38.

¹³² Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 19.

¹³³ Habeşî, I, 7.

takip edilen yöntem ve dikkat edilen hususlar, diğer metinlerin şerh edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹³⁴

Hâşiyelerin yazım türü olarak, ta'lika ve şerhe kıyasla daha sonraki zamanlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü ta'lika ve şerhlerin ilk örnekleri hicrî III. ve IV. asırda karşımıza çıkarken,¹³⁵ hâşiyelerin ilk örneklerinin hicrî VI. ve VII. asırda kayda geçtiği görülmektedir.¹³⁶ Aynı şekilde hadis şerhleri hicrî III. asırda,¹³⁷ fıkıh şerhleri ise hicrî III. yüzyılın sonu ve IV. asrın başlarında ortaya çıkarken, fıkıh alanındaki hâşiyelere hicrî VII. asırda rastlanılmaktadır.¹³⁸ Arap edebiyatında hâşiyeye türü çalışmalar Memlükler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaşmıştır.¹³⁹ Kelâm ilminde hâşiyeler hicrî VIII. asırdan sonra telif edilmiş,¹⁴⁰ Tefsir ilminde ise hâşiyelerin yaygınlık kazanması hicrî VIII. ve IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.¹⁴¹ Buradan hareketle hâşiyelerin ilim dalları kurulduktan yaklaşık iki asır sonra teşekkül ettiği söylenebilir.

Şerh ve hâşiyeye hakkında olumlu görüşler öne sürüldüğü gibi olumsuz eleştiriler de yapılmıştır. Ancak şerh ve hâşiyeye bir döneme damgasını vurduğu ve önemli işlevler gördüğü de bir realitedir.

Osmanlı ilim ve kültür havzasında yaygınlaşan şerh, hâşiyeye ve ta'lika edebiyatı geleneği, çağdaş dönemde kimi müellifler tarafından eleştirilmiştir.¹⁴² Gazâlî'nin felsefeye yönelttiği tenkitlerle alakalı olarak XII. asırdan sonra İslâm ilim ve kültürünün, gerilemeye başladığı, özgünlüğünü kaybettiği ve yeni şeyler üretmekten daha çok ezberciliğe, taklide ve tekrara düştüğü iddiaları gündeme getirilmiştir.¹⁴³

İslâm ilimleri tarihinde önemli bir konuma sahip olan şerh geleneği, eski ve yeni dönemlerde bir takım eleştirilere hedef olmuştur. Şerhlerde mâna ve muhtevadan çok lafızlar üzerinde durulduğu, örnekler tekrar edilerek, gelişigüzel cümlelerle aynı konularda birçok görüşün bir araya toplandığı, gereksiz uzatmalarla konuların daha zor

¹³⁴ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 19.

¹³⁵ Şensoy, "Ta'likât", 508.

¹³⁶ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 176.

¹³⁷ Mehmet Efendioğlu, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 559.

¹³⁸ Eyüp Said Kaya, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 560.

¹³⁹ Selmî, 246.

¹⁴⁰ Mustafa Sinanoğlu, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 565.

¹⁴¹ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 184; Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 38-39, 63-64.

¹⁴² Nihat Uzun, *İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri -Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin el-Beyzâvî'ye Eleştirileri-*, Ankara Okulu, Ankara 2016, 15.

¹⁴³ Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 64; Kaya, *Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı*, 10.

anlaşılır hale getirildiği ve birçok şerhin üslûbunun zor, metodunun karmaşık olduğu ve buna paralel olarak ilme herhangi bir katkı sağlamadığı, ayrıca şerh ve hâşiye yazımının Memlûkler ve Osmanlılar zamanında başlayıp geliştiği, bu dönemlerin ilmî ve fikrî bakımdan duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği dile getirilmiştir. Yine şerh ve hâşiye yazarların bir çoğunun Arap gramerine tamamen hâkim olamadıkları, edebî seviye bakımından yetersiz kaldıkları ve hatta bazılarının bariz gramer hataları yaptıkları şeklinde yapılan eleştiriler de bu geleneğin eksiklikleri olarak ileri sürülmüştür.¹⁴⁴

Bu eleştirilere karşın, şerhlerdeki problemlerin genelde ele alınan konulardaki derinleşme sebebiyle ortaya çıktığı, fakat ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil, üstünlük sayılması gerektiği¹⁴⁵ ifade edilerek olumlu görüşler de gündeme getirilmiştir.

Osmanlı tefsir mirasının büyük ölçüde şerh ve hâşiye türü eserlerden oluşmasından hareketle bu mirasa burun kıvrımının doğru ve günümüzdeki hâkim bilgi ve değer anlayışını esas alarak geçmişteki ilmî mirası yargılamanın da isabetli olmayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca şerh ve hâşiye edebiyatının azımsanamayacak kadar yeni mazmunlar içerdiği, geleneği daim kılmak için önemli bir işlev gördüğü hatırlatılmakta, şerh ve hâşiye geleneğini bir çırpıda ezber ve tekrarı besleyen bir te'lif tarzına indirgemek ne kadar isabetsizse bu geleneği her yönüyle tebcil etmenin de o kadar isabetsiz olduğu¹⁴⁶ vurgulanmıştır.

Dudak bükülen hâşiye türü şeklindeki çalışmaların yazım tekniğinin “*orijinaliteden uzak ve tekrarlarla ma'lul*” bir metin üretim biçimi olduğuna ilişkin yaygın ve yaygın olduğu kadar da yanlış kanının etkisiyle bir medeniyetin bilgi edinme, bilgi aktarma ve bilgiyi sürekli kılma yöntemlerinin küçümsenmesinin ideolojik bir taassubun göstergesi olduğu, hâşiye-şerh geleneğinin, İslâm ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarılmasında büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla oluştuğu belirtilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Abdullah b. Uveykıl es-Selmî, “el-Mütûn ve’ş-Şürûh ve’l-Havâşî ve’t-Takrîrât fi’t-Te’llifi’n-Nahvî”, *el-Ahmediyye* (4), Dübey 1999, 246, 264, 266; Şensoy, “Şerh”, 556.

¹⁴⁵ Selmî, 267-270.

¹⁴⁶ Öztürk, 61-62.

¹⁴⁷ Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyat*, II (IV), Ekim-Aralık 1999, 58.

Yine, Osmanlı döneminde ciddiye alınacak tefsir çalışmalarının olmayışıyla ilgili eleştiriler “bir aczin ifadesi” olarak değerlendirilmekte ve Osmanlı dönemi müellefâtının çağdaş tefsir tarihi tasavvurunun teşekkülüne katkı sağlayamamış olmasının en önemli nedenlerinden birinin, bu dönemde tefsir eserleri yazılmamış olması değil, bu müellefâtın tamamına yakınının hâlâ yazma eserler kategorisinden çıkarıl(a)mamış olmasına¹⁴⁸ bağlanılmaktadır.

Ayrıca eleştiri ve orijinalitenin, ilimlerin sûretinde değil, unsurlarında tezahür ederken; hâşiye-şerh geleneğinin de bu unsurların kılcal damarlarında dolaşan nice yenilik arayışına yataklık ettiği ifade edilmektedir. Eldeki metinlerin dikkatlice okunması ve önyargılardan kurtulması halinde, İslâmî eleştirinin, asırlar boyunca bu yazım tekniği aracılığıyla kendisini dile getirdiğinin; bu litaratürün, sinesinde ciddi tezler sakladığının ve çok canlı bir ilim ve fikir hayatının yaşanmasına zemin teşkil ettiğinin kolaylıkla fark edilebileceği¹⁴⁹ bildirilmektedir.

Modern dönem ulemasının bir türlü kurtulamadığı ruh hali: “*Bilhassa 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve bizce en veciz ifadesini Ziya Paşa'nın mısralarında bulan 'Frengistan'da kâşâneler, diyar-ı İslâm'da ise viraneler görme psikozu'*, ne yazık ki, çağdaş âlimlerimizin bir türlü kurtulamadıkları bir ruh halidir. Aksi takdirde, 6-7 asıra bâliğ olan bir dönemin müellefâtı böylesine karikatürize edilemez, cımbızla seçilmiş birtakım olumsuzlayıcı misallerden hareketle koca bir medeniyetin mahsulatı -üstelik kendi mirasçıları tarafından- bu denli küçültülemezdi”¹⁵⁰ şeklinde tasvir edilmektedir.

2.1.2.2. Hâşiyelerin Te’lif Sebepleri

Hâşiyelerin bir yazım tarzı olarak benimsenip yaygınlaşmasında etkili olan söz konusu bir takım etkenlerin olması muhtemeldir. Herhangi bir eser te’lif etmenin sebepleri ile bir esere hâşiye yazmanın sebepleri arasında bazı ortak noktalar mevcuttur. İbn Haldun (ö. 808/1406), bir eser te’lif etmenin yedi sebebi olduğunu belirtmiş söz

¹⁴⁸ Cündioğlu, 53.

¹⁴⁹ Cündioğlu, 59.

¹⁵⁰ Cündioğlu, 61.

konusu maddelerden, en önemlileri olmakla beraber, hâşiye ve şerhin te'lif sebebini ikinci ve üçüncü maddelerde zikretmiştir.¹⁵¹

Buna göre hâşiyelerin te'lif sebeplerinden birisi, yazılan eserlerde anlaşılmayan yerlerin açıklanması yani muğlak ibarelerin açıklığa kavuşturulması, bir diğeri ise yanlış olan veya yanlış anlaşılması muhtemel olan yerlerin düzeltilmesidir.

İslâm dünyasında şerh ve hâşiyelerin yaygınlaşması ve bir te'lif türü olarak benimsenmesi ile ilim tedrisi arasında sıkı bir bağın var olması kaçınılmazdır. Nizâmiye Medreselerinin, şerh ve hâşiye metodunun İslâm dünyasında kullanılan geleneksel öğretim metodu haline getirmede etkili rol oynadığı muhakkaktır. Medrese eğitiminde ders kitapları, üzerlerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmış meşhur kitaplardan tercih edilmiş, ayrıca bu medrese müderrislerinin bu eserlere yazmış oldukları şerh ve hâşiyeler de ders kitabı veya yardımcı kitap kabul edilerek medreselerde okutulmuştur.¹⁵²

2.1.2.3. Hâşiye Çeşitleri

Şerh ve hâşiyelerin muhtevaları takip edilen metnin etrafında şekillenmektedir. Ana metnin *manzum* veya *mensur* oluşu hâşiyenin işlevini de belirlemektedir. Ana metin *manzum* bir eser ise mısraların anlamı açıklanmakta, kelime ve gramer açıklamalarına ise daha az yer verilmektedir. *Nesir* tarzında yazılmış bir eserin hâşiyelerinde veya şerhlerinde dil ve kelime izahları, gramer açıklamaları daha fazla yer tutmaktadır.¹⁵³ Hâşiye yazılan metin *özel bir alana* dair ise okuyucunun metin ile ilgili bazı hususlarda yetersiz kalabileceği düşünülerek bazı özel isim ve terimler, yabancı

¹⁵¹ *İkincisi*: (Araştırmacı bir âlim) önceki âlimlerin sözlerine, teliflerine vakıf olur. Bunların anlaşılmasını muğlak olarak bulur. Bunları anlama hususunda Allah kendisine bir zihin açıklığı verir. Belki bu hususlar başkalarına da muğlak ve anlaşılmaz gelir diye diğeri için onları beyan etmeye heves eder. Tâ ki fayda buna müstahak olana vasil olsun. Aklî ve naklî (ilimlere dair olan) kitapların (şerhlerle ve tefsirlerle) beyanı için tutulan yol budur ve bu (eser vermede) şerefli bir sahadır. *Üçüncüsü*: Sonradan gelen bir âlim, ifadesi itibariyle her tarafa nam salan ve fazileti cihetinden ünlü olan evvelki âlimlerden birinin sözleri arasında bir hataya ve galata rastlar. Hiçbir şüpheye yer vermeyen apaçık bir burhana dayanarak bunun hata olduğunu kesinlikle tevsik ve ispat eder. Sonra bu hususu kendinden sonrakilere de ulaştırmak arzusunda bulunur (Bu maksatla istidrak, tenkit ve tashih gayesiyle eser yazar). Çünkü önceki te'lifin çağlar boyu her tarafa yayılmış olmasından müellifin şöhreti ve halkın onun bilgilerine güvenmeleri sebebiyle sözü edilen galatın ve hatanın silinmesi ve sökülüp atılması mümkün olmaz. Bu yüzden sonraki mellif, bu hataları sonradan gelen araştırmacılar onlarla ilgili izahata vakıf olsunlar diye kitaba tevdi eder. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, II, 1278.

¹⁵² Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 41.

¹⁵³ Uzun, 13.

kelimeler ve kapalı ifadelerle yönelik açıklamalar fazlaca kullanılmaktadır.¹⁵⁴ Dolayısıyla bu tür eserlerde bilgilendirme amacı öne çıkmaktadır. Hâşiyelerde ayrıca metinsel karşılaştırmalar ve çapraz okumalar gerçekleştirilerek metnin nüshaları arasındaki farklar gösterilmekte, ek olarak delil, örnek ve kaynaklar verilmek sûretiyle metindeki ifade edilen cümlelerin gerekçeleri ve ayrıntılarına işaret edilmektedir. Ayrıca hata yapılan yerlerde okur hatalara karşı uyarılarak düzeltmeler yapılmakta, noksanlıklar giderilmekte ve yazarın görüşü eleştirilmektedir.¹⁵⁵

Hâşiyeler daha önceleri bir kitabın sayfa kenarlarına yazılan notlardan ibaret iken daha sonraki zamanlarda açıklamaya ihtiyaç duyulan bazı meşhur kitaplar üzerine kaleme alınan münferid eserler şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tür hâşiyeler şekil/üslûp açısından şerhlerle bazı ortak özellikler taşımaktadır.¹⁵⁶

Şerh/hâşiye, üslûp açısından üç çeşittir.

1) Metnin başında “kâle” (قال) şerhin başında ise “ekûlü” (أقول) ifadesinin yer aldığı şerh: Bazı nüshalarda metnin tamamı yazılmakta, bazılarında da metin ve şerh birbirinden ayrılmaksızın birlikte yazıldığı için ayrıca metin yazılmamaktadır.

2) “Kavlühû” (قوله) ifadesiyle şerh: Metnin sadece şerhe konu olan bölümünün verildiği ve metnin tamamının ise hamişte, sayfa başında veya satır aralarında verildiği şerh türüdür.

3) Metin ve şerhin mezc edilerek birarada verildiği şerh: Bu tür şerhlerde metin ve şerh “mim” (م), “şin” (ش) harfleriyle veya metin üzerine çekilen çizgiyle ayırt edilmektedir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 42.

¹⁵⁵ Selmî, 249, 260, 263.

¹⁵⁶ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 43.

¹⁵⁷ Çelebi, I, 38; Ayrıca bkz. Habeşî, I, 9-10.

2.1.3. Tefsirde Hâşiyecilik

2.1.3.1. Tefsîr Hâşiyeciliğinin Tarihsel Gelişimi

İslâm ilimler geleneği açısından 600 küsur yıllık Osmanlı dönemi, İslâm tarihinin 1400 yıllık mazisinin hemen hemen yarısına tekâbül etmektedir.¹⁵⁸ Şerh geleneğinin İslâm öncesinden itibaren farklı milletlerde var olduğu bilinen bir gerçektir. İslâm dünyasında ilk dönemlere kadar uzanan şerh ve hâşiyecilik geleneğinin, Memlûkler, ardından da Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı bilinmektedir.¹⁵⁹

İlk tefsir hâşiyelerinin görülmeye başlandığı dönem, hicrî VI. yüzyılın ortalarıdır.¹⁶⁰ Kur'ân-ı Kerîm tefsirleri, Kur'ân ilimlerini ele alan çalışmalar, Kur'ân tarihleri ve kıraat tarihine dair eserler, tefsir ilminin te'lif türleri arasında bulunmaktadır. Hacim olarak büyük olan tefsirler üzerinde yapılacak şerhler, hacmi daha da arttıracığı endişesiyle, bu tür tefsirler üzerine şerh çalışmaları yok denecek kadar az olmuştur. Bu nedenle tefsirler üzerinde daha çok muhtasar, hâşiyecilik ve ta'lik çalışmaları tercih edilmiştir.¹⁶¹

İstanbul ve Anadolu medreselerinde yetişmiş birçok Osmanlı âlimi, Kur'ân'ın anlaşılması yolundaki çabalarının önemli bir kısmını hâşiyecilik şeklinde ortaya koymuşlardır.¹⁶² Abay'ın, Osmanlı ulemâsının yazdığı tefsirle ilgili eserlerin % 40'ının hâşiyecilik ve ta'lik tarzındaki çalışmalar olduğunu¹⁶³ ifade etmesi de bu durumu desteklemektedir.

Fıkıh alanında yazılan hâşiyelerin, VII/XIII. yüzyılda izlerine rastlansa bile ancak VIII/XIV. yüzyılda yaygın bir telif türü haline geldiği¹⁶⁴ Arap edebiyatında hâşiyecilik türü çalışmaların Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı,¹⁶⁵ Kelâm ilminde de hâşiyelerin VIII/XIV. asırdan itibaren mütekaddimîn ve müteahhirîn

¹⁵⁸ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı: 21-22 Ekim 2011 – İstanbul: (167-194)*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, 167.

¹⁵⁹ Selmî, 246; Öztürk, 59.

¹⁶⁰ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 176.

¹⁶¹ Abdülhamit Birışık, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 558.

¹⁶² Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyecilik Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, 63.

¹⁶³ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 185.

¹⁶⁴ Kaya, "Şerh", 560.

¹⁶⁵ Selmî, 246.

görüşlerini bir araya getirdiği¹⁶⁶ zaman aralıkları gözönünde bulundurulduğunda, Tefsir hâşiyelerinin ortaya çıkma, yaygınlık kazanma ve giderek azalma dönemleri ile diğer İslâmî ilimlerde hâşiye literatürünün tarihî seyrinin genel itibariyle birbirleriyle benzerlik gösterdiği¹⁶⁷ rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Maden, üzerine ilk defa hâşiye yazılmış olan tefsirin, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*¹⁶⁸ adlı eseri olduğunu zikrederken, Abay ise, Fazl b. Hasan et-Tabersi'nin (v. 550/) *el-Kâfi's-Şâf mine'l-Keşşâf*¹⁶⁹ isimli eseri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Abay, Cemâleddîn Muhammed b. Muhammed el-Aksarâyî'nin (ö. 791/1388) h. 738/1381 yılında Çandarlı Kara Halîl'e ithâfen yazdığı *Keşşâf Hâşiyesi*'nin Osmanlı'da yazılan ilk hâşiye¹⁷⁰ olduğunu dile getirmektedir.

İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıkışı ve tedris tarzı, şerh ve hâşiye kültürünün mantığını ve yazılma süreçlerini oluşturmuştur. Çünkü medrese, hoca merkezli eğitim faaliyetlerini yürüten bir kurum idi. Medreselerde sınıf geçmeye dayalı eğitim sistemi bulunmayıp, belli aşamalarda belli başlı kitaplar okunarak eğitim süreci tamamlanıyordu.¹⁷¹ Kaya, bu durumu şöyle ifade etmektedir;

Bir yandan bir kitabı okurlarken, diğer yandan daha önce kendilerine okutulan kitapları daha alt seviyedeki öğrencilere okutur, tekrar ettirirlerdi. Dolayısıyla talebe okuduğu metni okutarak, o metne ciddi bir aşinalık ve metin üzerinde derin bir vukufiyet kazanırdı. Bu kimse, önce “tekrar edici”, “belletici” (mu'îd), daha sonra da “müderres” olarak söz konusu kitabı uzun yıllar okutmuş olmanın getirdiği bir birikimle, o kitabın bütün mantığını, sistematiğini, anlaşılmayan noktalarını, inceliklerini kavrar, onu bütünüyle hazmederdi. Onun bundan sonra yapması gereken, metin üzerine yazdığı şerh, hâşiye, ta'lik türü eserlerle hem kitabın anlaşılmayan noktalarını açıklamak, mesleki formasyonu ve müktesebatı nispetinde eserin zayıf noktalarını tespit etmek hem de mezhep ve mesleğin genel prensiplerine uymayan hususlarını tenkit etmek, itirazlarını dile getirmek ve eksik noktalarına ilavede bulunmak olacaktır. Dolayısıyla da yazdığı

¹⁶⁶ Sinanoğlu, 565.

¹⁶⁷ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 63.

¹⁶⁸ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, 50.

¹⁶⁹ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 183.

¹⁷⁰ Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 184.

¹⁷¹ Hızlı, 28.

eserde aktif bir katılımcılık, bir derinlik gündeme gelecektir. Bir başka deyişle, şerh, hâşiye ve ta'lik yazarları birer nâkil veya mukallit olmaktan çıkıp, kurucu metni yakından tanıyan, metnin ara sokaklarını, çıkmazlarını bilen ve onu tanıyıp özümsemeye rehber işlevi gören bir kişi hüviyetine bürünecektir.¹⁷²

Başka bir deyişle Osmanlı uleması, kendinden önceki dönemlerde yazılan muhalled eserlere rağmen, kendilerinin bu alanlarda ayrı bir eser yazmayı çok mantıklı bir iş olarak görmediklerinden olsa gerek, daha çok var olanları anlamaya ve onlar üzerinde emek sarf etmeye gayret göstermişlerdir.¹⁷³ Bu nedenle, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*, Neseffî'nin *Medârikü't-Tenzîl*,¹⁷⁴ Mahallî (v. 864/1459) ve Süyûtî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn* ve Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* isimli tefsirlerine birçok şerh, hâşiye ve ta'likler yazılmıştır. Özellikle tefsir alanında hâşiye geleneği, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı bu iki tefsiri üzerinden sürdürülmüştür.¹⁷⁵ Gerek bu tefsirlerin özellikleri gerekse mevcut medrese geleneği bu durumu etkilemiştir. Beydâvî'nin eserini vecîz bir uslûp ile te'lif etmesi, Zemahşerî'nin ise eserini edebî bir dille kaleme alması her iki müellifi de şöhrete ulaştırmış ve medreselerde okutulmasına neden olmuştur.¹⁷⁶

VII/XIII. asırda yazılan tefsir hâşiyelerin sayısı beş civarında iken, VIII/XIV. y.y'da bu sayı yirmi beşi geçmiş, IX/XV. asırda elli sekize yükselerek, tefsir hâşiyelerinin iyice yaygınlık kazandığı dönem olmuştur. X/XVI. asırda da bu sayı yüz yirmi ikiye çıkarak artan bir seyir izlemiştir. XI/XVII. asırda nisbeten durağan bir seyir izleyen hâşiye te'lifi yüz yedide kalmasına rağmen, hâşiyecilik tefsir alanında hem nicelik hem de nitelik itibarıyla doruğa ulaşmış, bu dönemde Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* ve *Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsiri üzerine çok geniş bir hâşiye literatürü oluşturulmuştur. XII/XVIII. asırda doksan altıya, XIII/XIX. asırda ise kırk dörde düşerek, tefsir hâşiyelerinin sayısında bir azalma olduğu görülmektedir. Bu sayı,

¹⁷² Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği"-, *Marife*, 15 (1), Yaz 2015, 15.

¹⁷³ Öztürk, 67.

¹⁷⁴ Öztürk, 65.

¹⁷⁵ Mehmet Dağ, "Zemahşerî Özelinde Kur'ân'ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler -Ekmelüddîn Bâbertî Örneği-", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (40), Erzurum 2013, 69.

¹⁷⁶ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 51; Bkz. Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 177-181.

XIV/XX. asırda daha bariz bir şekilde on dörde düşmesine rağmen bu dönemde de tefsir hâşiyeleri kaleme alınmaya devam etmiştir.¹⁷⁷

2.1.3.2. Hâşiyelerin Yazılma Sebepleri

Şerh ve hâşiyeler daha önce yazılmış bir eserdeki kapalı ve veciz ifadeler, bir takım gizli mana ve rumûzlar, kaynak belirtilmeden konulmuş bazı hükümler, mecazî ya da birden çok manaya gelme ihtimali olan ifadeler ve bazı eksiklik ve yanlışların bulunması gibi sebepler sonucunda te'lif edilmişlerdir. Tefsir hâşiyelerinin yazılma sebepleri de aşağı-yukarı aynı olmasından dolayı tefsir dışındaki bir alanda hâşiyeye ve şerh yazma nedenleri arasında da benzerlik olması tabiidir.¹⁷⁸

Bazı hâşiyeler karşıt görüşe cevap vermek veya ilmî tartışmayı sürdürmek maksadıyla yazılmıştır. Nasîruddîn Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm* adlı eserine Ali Kuşçu'nun kaleme aldığı *eş-Şerhu'l-Cedîd* adlı şerhine Devvânî hâşiyeye yazmış; muasırı olan Sadreddîn Şîrâzî de aynı şerhe bir hâşiyeye yazmak suretiyle Devvânî'ye itirazda bulunmuştur. Böylece iki müellif arasında başlayan ilmî tartışma, her iki alimin de aynı esere birden fazla hâşiyeye yazması neticesini doğurmuştur.¹⁷⁹

Hâşiyelere verilen isimler bu eserlerin niçin yazıldıklarına ipucu olabilmektedir. “*Fetih/fütûh, keşf/kâşif/keşşâf, tavzih, tefsîr, is'âf, hidâye, gâye, inâye ve merâm*” gibi adlar ile anılan hâşiyelerin, esas aldıkları tefsirin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması ve okura yol göstermesi; “*insâf/intisâf, temyîz, redd, inkifâf ve muhâkemât*” diye adlandırılan hâşiyelerin, tefsir okunurken bazı yanlış fikirlere karşı daha dikkatli olunması; “*cem', hall, teysîr ve teshîl*” gibi eserlerin ise tefsirin okunmasının kolaylaştırılması, eksikliklerinin tamamlanması veya bazı problemleri meselelerin çözüme kavuşturulması gayesiyle yazıldıklarını ifade etmek için hâşiyeler bu özel tabirlerle adlandırılmıştır.¹⁸⁰

Bazı te'liflerin ilgili olduğu ilim alanında gördüğü itibar ve otorite, bu eserler üzerine hâşiyeye yazılmasında etkili olmuştur. Öte yandan okutulan ders kitaplarına, muhtasar eserlere hâşiyeye yazılması, ders öncesinde ve ders esnasında müzakere için

¹⁷⁷ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 63-64; Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 184.

¹⁷⁸ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 64.

¹⁷⁹ Harun Anay, “Devvânî”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 260.

¹⁸⁰ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 67.

tutulan notların kitaplaştırılması sonucu meydana çıkan hâşiyeler de vardır. Ayrıca bazı hâşiyelerin özel yazılma gerekçeleri de vardır. Bunu da müellifler hâşiyelerinin mukaddimelerinde belirtmişlerdir.¹⁸¹

2.1.3.3. Hâşiyelerin İsimlendirilmesi Meselesi

Hâşiyelerin üzerinde bulunan isimler hususunda bu isimlendirmenin müellifi tarafından yapılıp yapılmadığı kesin olmamakla beraber hâşiyelerin bir çoğunun özel bir adı bulunmamaktadır. Genellikle eser hangi tefsir üzerine kaleme alınmışsa bunu ifade etmek üzere “şerh”, “hâşiye” ve “ta’lik”¹⁸² şeklinde isimlendirilmiştir. Daha sonraları bu eserleri inceleyenlerin, bibliyografya sahiplerinin veya kütüphanecilerin de bu isimlendirmelerde etkilerinin olduğunun unutulmaması gerekir.¹⁸³

Bazen de şerh ve hâşiye müellifleri eserlerine tevâzû olarak ta’lik ismini vermişlerdir. Özellikle VIII/XIV. yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil eserlere şerh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan ilavelerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz bilgiler olduğu düşüncesiyle hâşiye ve ta’lik terimlerinin kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁸⁴

Müelliflerden bazılarının da kaleme aldıkları kendi hâşiyeleri için bir takım özel adlar koydukları görülmektedir. Bu isimlendirmelerdeki tamlamaların, üzerine hâşiye yazılan tefsirin adıyla kafiyele ifadeler veya hâşiye yazarının meramını ifade edecek bazı özel tabirlerin seçilmesiyle meydana geldiği görülmektedir. Örneğin Beydâvî’nin *Envâru’t-Tenzîl*’ine yazılan hâşiyeler için “*Nevâhidü’l-Ebkâr ve Şevâridü’l-Efkâr, İncâyetü’l-Kâdî ve Kifâyetü’r-Râdî, Misbâhu’t-Ta’dîl, Müsterâdü’l-Envâr, Fethu’l-Celîl, Letâifü’t-Te’vîl*”¹⁸⁵ gibi çeşitli adlar kullanılmıştır.

¹⁸¹ Abay, *Osmanlı Döneminde Hâşiye Geleneği*, 174.

¹⁸² Bu üç isimle adlandırılması hususunda *Envâru’t-Tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler için bkz. Habeşî, I, 310-343.

¹⁸³ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 71.

¹⁸⁴ Çakan, 209; Topuzoğlu, “Hâşiye”, 420; Şensoy, “Ta’likât”, 509.

¹⁸⁵ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 73-74; Hâşiyelerin çeşitli adlarla isimlendirilme hususunda *Envâru’t-Tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler için bkz. Habeşî, I, 310-343.

2.1.3.4. Hâşiyelerin İçerik Açısından Temel Özellikleri

Şerh ve hâşiyelerin muhtevaları her ne kadar takip edilen metnin etrafında şekillense de ana metnin manzum veya mensur oluşu da hâşiyenin içeriğini belirlemektedir. Ayrıca tefsir hâşiyeye yazarlarının bir çoğunun genel olarak hâşiyelerinin içerik açısından temel özelliklerini yansıtan bir takım teknikleri kullandıkları görülmektedir.

Genel olarak iki ana başlıkta toplanabilen bu teknikleri;

1. **Metin inşa teknikleri:** Kelime izahları (kelimelerin etimolojisi, kelimelerin sözlük anlamları, kelimelerin sarf özellikleri), kavram ve terim izahları, özel isim, künye ve nisbe izahları, ibare izahları (mücmel ifadeleri açma, kapalı ifadeleri açma, geniş ifadeleri özetleme, özet ifadeleri genişletme), mezhebî görüşlere yönelik açıklamalar, ince tespitlere ve nüktelere dikkat çekme, müfessirin maksadını anlama, müfessirin görüşünü temellendirme, müfessirin görüşüyle ilgili şüphelere ve yanlış anlamalara cevap verme, nüshalar ile ilgili farklılıkların izahı, hadisleri tahrîc ve şerh, şiirleri kullanma, kendi tercihlerini sunma, müfessiri eleştirme ve müfessir gibi tefsir yapma.
2. **Üslûp teknikleri:** Maksadı belirlemeye yönelik ifadeler, soru-cevap tarzı, dikkat çekici ifadeler kullanma ve konuyu sınıflandırarak açıklama şeklinde sıralamak mümkündür.

2.1.3.5. Tefsirde Hâşiyeye Çeşitleri

Tefsir hâşiyeleri genel olarak şekil açısından birbirine benzerlik göstermekte ve hemen hemen aynı üslûp ile yazılmaktadır. Genellikle tefsir metni ile hâşiyeye metni birlikte aynı satır içerisinde verilmekte olup, tefsir metni üzerine çizgi çekmek veya tefsir metnini parantez içine almak ya da tefsir metninin başına “kavlühü” (قوله) yazmak suretiyle her iki metnin birbirlerinden ayrılması sağlanmış olmaktadır. Ayrıca yazma nüshalarda âyetlerin ve tefsir metnlerinin başında bulunan “kavlühü” (قوله) kelimeleri genellikle kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Bazen de “kâle - ekûlü” (قال - أقول) şeklinde lafızların yazılmasıyla üslûp farklılığı olan hâşiyelerin kaleme alındığı görülmektedir. Şeyhülislam İbn Kemâl Paşa'nın Cürcânî'nin *Hâşiyeye 'ale'l-Keşşâf*'ına yazdığı hâşiyesi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şeyhülislam İbn Kemâl Paşa, Cürcânî'nin metnini “kâle” (قال) kendi ifadelerini ise “ekûlü” (أقول) diyerek vermiştir.¹⁸⁶

Müellifler, tefsir hâşiyelerinde “ey, ya'nî, yürîdü ve mürâdühû” gibi ifadeler ile müfessirin maksadına; “kâle-ekûlü, fein kulte-kultü, fein kîle-kulnâ/ücîbe” kelimeleri ile kendi görüşlerine; “ezunnü, yümkinü, fihi nazar” gibi ihtimal ve dikkat bildiren ifadelerle de kendi düşüncelerine işaret etmişlerdir.¹⁸⁷ Ayrıca tefsir hâşiyelerinde bir takım kısaltma ve rumûzların da kullanıldığı görülmektedir. Müellifler, müfessirin ifadelerini zikrederken veya birebir alıntı yaparlarken ibarenin bittiğini “intehâ” أه (انتهى), devam ettiğini de “ilâ âhiri” إلخ (إلى آخره) kısaltmasıyla ifade etmişlerdir. Yine tefsir hâşiyelerinde ki “hîneizin” ح (حينئذ), “el-musannif” المصنف (المصنف), “fehîneizin” فح (فحينئذ) gibi ifadeler de kısaltma yapma amacıyla kullanılmıştır.

Hâşiyelere dil açısından bakıldığında ise hâşiyelerin Arapça te'lif edildikleri görülmektedir. Bunun nedeni Osmanlı döneminde ilim dilinin Arapça olması, tüm kaynakların arapça olarak yazılmış olması ve medreselerde eğitim dilinin Arapça olmasından kaynaklanmaktadır. Tespit edilebilen tek Türkçe hâşiyeye, Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin (ö. 1236/1821) *Tefsîr-i Beydâvî*'ye yazdığı hâşiyesidir. Ancak bunu tamamlayamadan vefat etmiştir.¹⁸⁸

Tefsir hâşiyelerinin, kapsam açısından tam hâşiyeler, eksik hâşiyeler, sûre hâşiyeleri, âyet hâşiyeleri ve dibâce/mukaddime/hutbe hâşiyeleri şeklinde beş grupta yazıldıkları görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in baştan sona kadar tefsir edildiği eserlerin bütününe içine alacak şekilde yazılmış olan hâşiyeler **tam hâşiyeye** olarak kabul edilmektedir. Şeyhzâde Muhyiddin el-Kocevî, Şehâbeddin el-Hafâcî ve Konevî İsmâil Efendi'nin Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsirine yazdıkları hâşiyeler bu kısma girmektedir.

¹⁸⁶ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 75.

¹⁸⁷ Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 77.

¹⁸⁸ Mehmed Süreyya, I, 335-336; Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 186-187; Maden, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği*, 76-77.

Bazı müelliflerin aşırı derecede yaşlanması, ömürlerinin vefa etmemesi, hâşiye müellifinin bilerek eserini tamamlamaması, hâşiyelerin bir bölümünün kütüphanelerde kaybolması veya müstensihler tarafından eserin bütününe istinsah edilmemesi gibi nedenlerden dolayı bitirelemeyen hâşiyeler de **eksik hâşiye** olarak adlandırılmaktadır. Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) *Envârü't-Tenzîl*'e Bakara sûresinin 142. âyetine kadar yazmış olduğu hâşiye tam olmayıp eksik hâşiye olarak sayılmaktadır.¹⁸⁹

Kur'an'daki belirli sûreler üzerine yapılan hâşiye çalışmalarına, **sûre hâşiyeleri** denmektedir. Tefsir hâşiyelerinin önemli bir yekûnu sûre hâşiyelerinden oluşmaktadır. Sûre hâşiyelerinin çoğu Amme cüz'ü üzerine yazılmıştır. Ayrıca En'âm, Fâtiha, İhlas, Bakara-Âl-i 'İmrân (Zehrâveyn), Yâsîn ve Mülk sûrelerine hâşiyeler yazılmıştır. Sayıları az olmakla beraber A'raf, Hûd, İsrâ, Kehf, Tâhâ, Fetih, Bürûc, Kadr ve Felak sûreleri için de hâşiye türü çalışmalar yapılmıştır.¹⁹⁰

Sadece bir âyet veya âyetin bir kısmı ile ilgili yazılan hâşiye türüne de **âyet hâşiyeleri** denmektedir. Tefsir hâşiyelerinden âyet hâşiyesi şeklinde te'lif edilen eser türü yok denecek kadar azdır. Genellikle bu tür eserler, ilme katkı sağlama veya müderrislikte tayin/terfi amacıyla yazılan risâle türü çalışmalardır. Âtûfi'nin, talebelerinden gelen yoğun istek üzerine Beydâvî'nin (Mülk, 67/11) ﴿فسحقا لأصحاب السعير﴾ âyetinden yola çıkarak kaleme almış olduğu eser, bu türün örneklerindedir.¹⁹¹

Tefsirlerin sadece mukaddimelerine yazılan hâşiye türü eserlere de **dîbâce/hutbe hâşiyeleri** denmektedir. İbn Kâvân Bedrüddin Hasan el-Geylânî'nin (v. 889/1485) *Hâşiye 'alâ Hutbeti Tefsîri'l-Beydâvî*, adlı eseri dîbâce bölümüne yazılmış hâşiye türü bir eserdir.¹⁹²

¹⁸⁹ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 79-80.

¹⁹⁰ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 81-83.

¹⁹¹ Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 84.

¹⁹² Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, 85; Ayrıca *Envârü't-Tenzîl* üzerine yazılı olan tüm hâşiyeler için bkz. Habeşî, I, 310-343; Abay, *Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*, 257-299; Maden, *Tefsirde Şerh Hâşiye Ta'lika Literatürü*, 185-215.

2.2. KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ HÂŞİYECİLİĞİ

2.2.1. Kemâhî'nin Hâşiyesinin Tanıtımı

2.2.1.1. Eserin İsmi, Kemâhî'ye Âidiyeti ve Yazılış Gayesi

Kemâhî, kendi hâşiyesine “kalplerin nûru” anlamına gelen “*Nûru'l-Ef'ide*” ismini vermiştir. “Ef'ide” kalp manasına gelen “fuâd” kelimesinin çoğuludur. Kemâhî'nin, Kur'ân-ı Kerîm'in müttakiler için yol gösteren bir kitap oluşu gibi Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsiri veyahut kendi hâşiyesinin de Kur'ân tefsiri olması hasebiyle, her ikisinin veyahut kendi hâşiyesinin de okuyucularının kalplerini aydınlatan bir eser olduğuna vurgu yapmak için kendi eserine bu ismi vermiş olması muhtemeldir.

Bu eserin müellifi ile birlikte kaynak kitaplarda tefsir hâşiyeleri arasında zikredilmesi¹⁹³ ve Kemâhî'nin eserin girişinde hem kendi adını hem de eserinin ismini yazması,¹⁹⁴ ayrıca eserin sonunda da kitabı bitirdiğinde kaç yaşında olduğunu belirtmesiyle¹⁹⁵ Kemâhî'ye âidiyeti kesinlik kazanmaktadır.

Hâşiyelerin yazılmasının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler arasında; karşıt görüşe cevap verme/ilmî tartışmayı sürdürme, bazı te'liflerin ilgili olduğu ilim alanında gördüğü itibar/otorite veya özel yazılma gerekçeleri bulunmaktadır. Bu özel yazılma gerekçeleri de müellifler tarafından kendi hâşiyelerinin mukaddimelerinde niçin bu hâşiyeyi kaleme aldıklarını belirtmekle ortaya çıkmaktadır.

Kemâhî; “*Ben bir taraftan insanlara vaaz ederken diğer taraftan da ders vermekle meşgul oldum. el-Kâdî Nasiruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beydâvî eş-Şafi'î'ye nispet edilen Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl adlı tefsire ait hâşiyeleri ve tefsirleri topladım. Daha sonra ders esnasında bu hâşiyeye ve tefsirlerden notlar alarak Beydâvî'nin Nebe' cüz'ünü öğrencilere okuttum. Ve tutmuş olduğum o notları yazdım. Öğrenciler, temize çekilmeden önce onu yazma*

¹⁹³ Bağdâdî, I, 659; Kehhâle, VI, 272; Habeşî, I, 336; Nüveyhid, I, 345; Bursalı, I, 421.

¹⁹⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 1b. (Bâkî olan Rabbinin rahmetine muhtaç zengin kul Osman b. Ya'kub b. Hüseyin b. Mustafa el-Kemâhî el-İsâmbûlî şöyle der (diyor):... Ve ben onu Nûru'l-Ef'ide olarak isimlendirdim...)

¹⁹⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 348b. (...Bu eser [taslak] Muharrem 1153 [Nisan 1740] tarihinde Kostantiniyye'de [İstanbul] tamamlandı ve bu esnada benim yaşım elli ikiye ulaştı...)

hususunda birbirleriyle yarıştılar. Daha sonra bu/notlar unutulmuşcasına evimin bir köşesinde senelerce kaldı. Bazı üstün kişiler, hâşiyelerdeki faydalı bilgileri biraraya getirme hususunda onun benzerini/metodunu hiç kimse daha önceden ortaya koy(a)madığı için onu temize çekmem hususunda beni teşvik ettiler. (Tekrar gözden geçirerek) özetledim ve mutâlaa eden kişiye ve **Esrârü't-Tenzîl**'e kısa zamanda ulaşmaya kolaylık olması için âyet-i kerîmeleri kırmızı mürekkebe ile, **Kâdi**'nin tüm ibârelerini(n)/metinlerini(n) de (üstüne) siyah çizgi çekerek yazdım. Fakat ilk/başlangıçtaki ve nihâi/son şekilleri arasındaki değişiklik (yok denecek kadar) az oldu. Ve ben onu **Nûru'l-Ef'ide** olarak isimlendirdim. Allah bana yeter O ne güzel Vekîl'dir,"¹⁹⁶ şeklindeki ifadeleri ile hâşiyesinin mukkaddimesinde bu eseri yazma gerekçesini açıklamıştır.

2.2.1.2. Eserin Kaynakları

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserini yazarken, yüze yakın kaynaktan yararlanmıştı. Başlıca kaynakları; tefsir (28), hadis (7), tefsir hâşiyesi (12), fıkıh (3), sözlük (6), ulûmu'l-Kur'ân (1), i'rab (8), tabakât (1) kitapları ve diğer alanlardaki bazı eserlerden (11) oluşmaktadır. Kemâhî'nin eseri tefsir hâşiyesi olduğu için, kullandığı kaynakların çoğunluğunda tefsir ve hâşiyeye kitaplarından oluşmaktadır. Kemâhî kaynak gösterdiği tefsir ve hâşiyelerden yaptığı alıntılarını hâşiyesinde akıcı bir üslûp ile mezc etmiştir.

Kemâhî, en çok atıf yaptığı tefsir kaynakları içerisinde; Zemahşerî'yi yüz doksan beş, Ebüssuûd'u yüz yirmi iki, İsmâuddîn'i yüz on dört, Kevâşî'yi doksan dört, Ebü'l-Leys'i seksen iki ve Râzî'yi elli kez; aynı şekilde en çok atıf yaptığı hâşiyeye kaynakları içerisinde Şehâbeddîn el-Hafâcî'yi altı yüz kırk dört, Şeyhzâde'yi dört yüz on iki, Şîrânşî'yi üç yüz elli iki, Sivâsî'yi üç yüz on dört, Sa'dî'yi yüz elli dokuz, İsmâuddîn'i yüz kırk beş ve Rûşenî'yi de yüz yirmi iki kez alıntılarını yapmıştır.

Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde kullanmış olduğu bu kaynaklar, dokuz başlık altında incelenecektir.

¹⁹⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2a.

2.2.1.2.1. Tefsîr Kaynakları

1. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), *Tenvîru Mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs*

İlk tefsir olma özelliğini taşıyan ve birincil derece olarak kullanılan bu eserden on yedi kez istifade edilmiştir. Bu eserden, genellikle hadis rivayetlerinde ve sûrenin nerede indiği bilgisini tespit için faydalanılmıştır.¹⁹⁷ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Rûşenî, Şeyhzâde, Bıkâî, Zamehşerî, Kurtubî ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Tenvîru Mikbâs*'dan alıntı yapması, İbn Abbas'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

2. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), *Tefsîrü'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*

Kemâhî, birincil derece olarak kullandığı bu eserden yedi kez istifade etmiş ve bu esere, genellikle hadis rivayetlerinde ve sûrenin nerede indiği bilgisini tespit için başvurmuştur.¹⁹⁸ Kemâhî'nin istifade ettiği kişiler arasında olan Semarkandî, Şeyhzâde, Begavî, Ebüssuûd, Şehâbeddîn el-Hafâcî ve Kurtubî'nin de *Tefsîrü'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*'den alıntı yapması, Mücâhid b. Cebr'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

3. Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), *Tefsîrü'd-Dahhâk*

Müellif, birincil derece kaynak olarak kullanmış olduğu bu eserden beş kez faydalanmıştır.¹⁹⁹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Ebüssuûd, Şeyhzâde ve Begavî'nin de *Tefsîrü'd-Dahhâk*'tan alıntı yapması, Dahhâk b. Müzâhim'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

4. Süddî (ö. 127/745), *Tefsîrü's-Süddî el-Kebîr*

Müellif, birincil derece kaynak olarak kullandığı bu eserden iki kez faydalanmıştır.²⁰⁰

5. Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*

Kemâhî'nin bu eserden on üç kez alıntılama yapmasından dolayı bu eser birincil derece kaynak konumuna ulaşmıştır.²⁰¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında

¹⁹⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 100a, 113a, 120b, 122a, 158b, 181a, 236a, 249b, 271b, 309b, 313a, 316b, 317a, 318b, 323a, 329b, 332a.

¹⁹⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 105b, 124b, 159a, 181b, 240b, 272a, 273b.

¹⁹⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 75b, 116a, 181b, 195b, 207b.

²⁰⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 181b, 236a.

olan Şeyhzâde, Sa'dî, Semarkandî, Begavî, Muhammed et-Tefsîrî es-Sivâsî ve Kurtubî'nin de *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*'dan alıntı yapması, Mukâtil b. Süleymân'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

6. Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli li Âyi'l-Kur'ân*

Müellif tarafından sekiz kez kullanılan bu eser, birincil derece kaynak konumundadır.²⁰² Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Muhammed et-Tefsîrî es-Sivâsî'nin de *Câmi 'u'l-Beyân*'dan alıntı yapması, Taberî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca bu eser, tarafımızdan da hadis tahrîci için kullanılmıştır.²⁰³

7. Zeccâc (ö. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbühû*

Bu eser birincil derece kaynak olarak on bir kez kullanılmıştır.²⁰⁴ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Sa'dî, Şeyhzâde, Semarkandî ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Me'âni'l-Kur'ân*'dan alıntı yapması, Zeccâc'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

8. İmâm Mâtürîdî (ö.333/944), *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*

Müellif, bu eserden birincil derece kaynak olarak yedi kez faydalanmıştır.²⁰⁵ Ayrıca bu eser, Kemâhî tarafından Beydâvî'nin Mâtürîdî'ye karşı yapmış olduğu itirazları göstermek için kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Te'vilât*'tan alıntı yapması, Mâtürîdî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

9. Sa'lebî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*

Kemâhî, birincil derece olarak kullandığı bu eserden dokuz kez istifade etmiştir.²⁰⁶ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza, Şehâbeddîn el-Hafâcî, Şeyhzâde ve Sa'dî'nin de *el-Keşf*'ten alıntı yapması,

²⁰¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 100a, 116a, 119a, 159a, 192b, 236a, 245b, 259b, 267b, 289b, 293b, 316b, 332a.

²⁰² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 60a, 73b, 76b, 87b, 131b, 178a, 185a, 327b.

²⁰³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 19b, 57b, 83a, 96b, 116b, 121a, 131b, 270a, 295b, 299a.

²⁰⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 12b, 13a, 21b, 105b, 115b, 119b, 147a, 215b, 217a, 292b, 296a.

²⁰⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 275a-275b, 293a, 294a, 323b, 326b, 332b, 342b.

²⁰⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 156b, 236a, 286b-287a, 327a, 334b.

Sa'lebî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca bu eser, tarafımızdan da hadis tahrîci için kullanılmıştır.²⁰⁷

10. Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*

Müellif tarafından yirmi üç kez kullanılan bu eser, birincil derece kaynak konumundadır.²⁰⁸ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden birisi olan Şeyhzâde'nin de *el-Vecîz*'den alıntı yapması, Vâhidî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

11. Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*

Müellif tarafından bir kez istifade edilen ve birincil derece kaynak olan bu eser,²⁰⁹ bizim tarafımızdan da bir kez hadis tahrîci için kullanılmıştır.²¹⁰

12. Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl*

Eser içerisinde yirmi beş kez alıntılanmış ve müellif tarafından birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²¹¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Me'âlim*'den alıntı yapması, Begavî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Metin içerisinde bazen el-Begavî için *Muhyî's-Sünne* ismi de kullanılmıştır.²¹² Ayrıca bu eser, tarafımızdan da hadis tahrîci için kullanılmıştır.²¹³

13. Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*

Müellif tarafından yüz doksan beş kez alıntılanan bu eser birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şîrânşî, Sa'dî, İsferyînî, Muhammed et-Tefsîrî es-Sivâsî, Şehâbeddîn el-Hafâcî, Rûşenî, İshâk b. Mahmûd b. Hamza ve Şeyhzâde'nin de *el-Keşşâf*'tan alıntı yapması, Zamehşerî'nin bu

²⁰⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 15a, 34b, 76b, 117a, 117b, 119a, 134a, 144a, 145a, 154b, 156b, 169a, 170a, 181a, 198a, 201a, 211a, 224b, 233a, 241b, 249b, 250a, 250b, 253a, 255a, 259b, 268b, 274b, 282b, 287b, 292a, 294a, 300a, 307a, 310a, 313a, 316b, 320a, 323a, 326b-327a, 332a, 342b, 348b.

²⁰⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 19a, 45b, 48b, 56a, 62b, 104b, 114b, 117b, 138a, 151a, 153a, 168b, 192b, 209b, 217a, 223a, 229a, 330b.

²⁰⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 260b.

²¹⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 86a.

²¹¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 104b, 108a, 168b, 182a, 192a, 193a, 194b, 195b, 205b, 207b, 217a, 231b, 238b, 240a, 253a, 254b, 257b, 271b-272a, 273b, 283a, 299b.

²¹² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 240a, 273b, 283a, 327a.

²¹³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 18a, 35a, 202a.

eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca altı kez tarafımızdan hadis tahrîci için kullanılmıştır.²¹⁴ Metin içerisinde bazen Zemahşerî için *el-'Allâme* ismi kullanılmıştır.²¹⁵ Şihâb, eserinde genellikle Zamehşerî'yi eleştirmiş, bazı yerlerde ise Zamehşerî'nin görüşlerinin daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.

14. İbn Atiyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*

Birincil derece kaynak olarak kullanılan bu eserden iki defa istifade edilmiştir.²¹⁶

15. Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-Ğayb*

Eser içerisinde elli kez alıntılanan bu eser birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²¹⁷ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında yer alan Muhammed et-Tefsîrî es-Sivâsî, Şeyhzâde, İbn Âdil, Şehâbeddîn el-Hafâcî, Tîbî, Sa'dî ve Şîrânşî'nin de *Mefâtîhu'l-Ğayb*'dan alıntı yapması, Râzî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca bu eser, tarafımızdan hadis tahrîci²¹⁸ ve müellifin bu eserden kaynak göstermeden aldığı alıntıları belirtmek için de kullanılmıştır.²¹⁹ Metin içerisinde bazen Râzî için *İmâm, İbnu'l-Hafîb* tabiri kullanılmıştır.²²⁰

16. Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî (ö. 671/1273), *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an ve'l-Mübeyyin lemâ Tedammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-Furkân*

Müellif tarafından eser içerisinde on üç kez başvuru olan eser birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²²¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şîrânşî, Şehâbeddîn el-Hafâcî ve Şeyhzâde'nin de *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'an*'dan

²¹⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 51b, 60a, 323a, 324b, 341b, 344b.

²¹⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 61a.

²¹⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 148a, 261a.

²¹⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 17a, 40a, 40b, 46b, 50b, 54b, 70b, 77a, 85b, 97a, 120a, 123b, 131b, 139b, 142a, 145b, 148b-149a, 155b, 168b, 170b, 176b, 196a, 199a, 200b, 204a, 207a, 209a, 232b, 235b, 244a, 262b, 268b, 271a, 281a, 284b, 293a, 296a, 298a, 303b, 323a, 332a.

²¹⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 104b, 169b, 200a, 203b, 212a, 215a, 236b, 266a, 272b, 300b, 301a, 302b, 311b, 326b, 333a, 336a, 339b.

²¹⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 104b, 116a, 131b, 300b, 318a, 318b.

²²⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2b, 123b, 155b, 303b.

²²¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 86a, 87a, 97b-98a, 168a, 184b, 235b, 236a, 252a, 272a-272b, 306b-307a, 313b, 316b.

alıntı yapması, Kurtûbî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca bu eser, tarafımızdan da hadis²²² ve şiir tahrîci için kullanılmıştır.²²³

17. Ebû'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*

Eser içerisinde iki kez kaynak olarak kullanılan bu eserden birincil derece kaynak olarak istifade edilmiştir.²²⁴

18. Ali b. Muhammed el-Hâzin (ö. 741/1341), *Lübâbu't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*

Kemâhî, eser içerisinde üç kez başvurduğu bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²²⁵ Ayrıca bu eser, tarafımızdan hadis tahrîci için de kullanılmıştır.²²⁶

19. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), *Bahru'l-Muhît*

Müellif tarafından eser içerisinde on üç kez alıntılanarak verilen bu eser birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²²⁷ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden olan Sa'dî, Şeyhzâde ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Bahru'l-Muhît*'den alıntı yapması, Ebû Hayyân'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür. Ayrıca bu eser, iki yerde kaynak olarak gösterilmesine rağmen, zikredilen bilgilere bu eserde ulaşamamıştır.²²⁸

20. Şehâbeddîn es-Sîvâsî (ö. 860/1456), *'Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Füdelâi's-Semâsîr (Tefsîru's-Şeyh)*

Nûru'l-Ef'ide içerisinde on beş kez kaynak olarak başvurulan bu eseri müellif, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²²⁹ Fakat Kemâhî, kaynaklarda müellifin adını iki yerde yanlışlıkla Sühreverdî şeklinde zikretmiştir.²³⁰

²²² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 3a, 19b, 35b, 73a, 89a-89b, 94b, 100a, 100b, 156b, 236a, 248a, 250a, 250b, 253a, 270a, 313a, 342b, 345b.

²²³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 119b, 125b, 306b-307a.

²²⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 34a, 93a.

²²⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 345b, 347b.

²²⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 18a, 189a, 235a-235b, 240a.

²²⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 100a, 184a, 266b, 267a, 287b, 313b, 317a, 320a, 322a, 328a, 346a.

²²⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 156a, 249b.

²²⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 8b, 35b, 43a, 83b, 100b, 121b, 123a, 126b, 127b, 128b, 184b, 188a, 275a, 308b.

²³⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 8b, 275a.

21. Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö.375/985), *Bahru'l-'Ulûm*

Müellifin seksen iki kez faydalandığı bu eser birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Bahru'l-'Ulûm*'dan bir kez alıntı yapması, Ebü'l-Leys'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

22. Ömer el-Bıkâî (ö 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*

Müellif bu eseri on iki kez kaynak olarak göstermiş ve birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²³¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Sa'dî'nin de *Nazmu'd-Dürer*'den bir kez alıntı yapması, Bıkâî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

23. Süyûtî (ö .911/1505), *ed-Dürü'l-Mensûr fî Tefsîri bi'l-Me'sûr*

Müellif eser içerisinde iki kez hadis rivâyeti için istifade edilen bu eseri, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²³² Ayrıca bu esere, tarafımızdan da hadis tahrîci için başvurulmuştur.²³³

24. Ebüssüüd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ el-Kitâbi'l-Kerîm*

Kemâhî tarafından eser içerisinde yüz yirmi iki kez kaynak olarak faydalanılan bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca bu eser, tarafımızdan müellifin bu eserden kaynak göstermeden aldığı alıntılarını belirtmek için de kullanılmıştır.²³⁴

25. İbn Âdil (ö. 880/1475), *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*

Kemâhî tarafından eser içerisinde on beş kez kaynak olarak gösterilen bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²³⁵ Ayrıca bu eser, tarafımızdan hadis tahrîci için de kullanılmıştır.²³⁶

²³¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2a, 2a-2b, 5b, 6b, 7b, 9b, 10a, 14a, 35a, 46a, 114b, 241b, 312a, 316b, 330b.

²³² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 317b.

²³³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 317b.

²³⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 14b-15a.

²³⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2b, 15b, 50a, 57b, 70b, 102a, 121b, 143b, 189b, 250a, 250b, 262b, 300a, 303b.

26. Kevâşî el-Mevsilî (ö. 680/1281), *Tebşiratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebassır (Tefsîru'l-Kevâşî)*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Milli Kütüphane, nr. 3 Gedik 18262'de kayıtlıdır. Nüsha 402 varak 28 satırdan ibaret olup, Bakara sûresi'nin 30. Âyeti ile başlamakta, Nâs sûresi ile de bitmektedir. Baş taraftan 8 varak eksiktir. Bu nüsha 711 tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihi Abdurrezzak b. İmâm Abdullah b. İbrahim'dir.

Nûru'l-Ef'ide içerisinde doksan dört kez kaynak olarak verilen bu eser, müellif tarafından birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza, Şehâbeddîn es-Sîvâsî, Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî, Şîrânşî ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Tebşira*'dan alıntı yapması, Kevâşî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

27. İsmâüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *Tefsîrü 'İsmâüddîn el-İsferâyînî*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Süleymaniye, Fatih nr. 288'de kayıtlıdır. Nüsha, mecmua olup, *Tefsîru 'İsâ es-Safevî* ile aynı nüsha içerisinde bulunmaktadır. 85-145 varak arasında bulunan bu nüsha, 61 varak, 31 satırdır. Bu nüsha, Nebe' sûresinden başlayıp Nâs sûresi ile bitmektedir. İstinsah tarihi 1075 senesi olup, müstensihi belli değildir.

Müellif, eser içerisinde yüz on dört kez yararlandığı bu eseri, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şîrânşî'nin de *Tefsîrü 'İsmâüddîn*'den alıntı yapması, İsmâüddîn'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

²³⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 78a, 260a.

28. İcî es-Safevî (ö. 953/1546), *Tefsîru li Safevviyyi (Tefsîru 'Îsâ es-Safevî)*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Süleymaniye, Fatih nr. 288'de kayıtlıdır. Nüsha, mecmua olup, *Tefsîrü 'Îsâmüddîn el-İsferâyîni*'de içinde barındırmaktadır. 1-84 varak arasında bulunan bu nüsha, 84 varak, 31 satırdır. Bu nüsha, Nebe' sûresi ile başlayıp, Nâs sûresi ile bitmektedir. Hâmişi mevcuttur. 1073 tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihî Muhammed b. İsmail'dir.

Kemâhî tarafından eser içerisinde on bir kez alıntılanan bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²³⁷

2.2.1.2.2. Hadis Kaynakları

1. Muammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), *Sahîhi 'l-Buhârî*

Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide* içerisinde beş kez faydalandığı bu eseri, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²³⁸

2. Müslim b. Haccâc (ö. 261/875), *Sahîhu Müslim*

Eser içerisinde üç kez kullanılmıştır.²³⁹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Sahîhu Müslim*'den alıntı yapması, Müslim b. Haccâc'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

3. Tirmizî (ö.279/892), *Sünenu 't-Tirmizî*

Müellif tarafından eser içerisinde üç kez alıntılanan bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴⁰ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Tîbî, Sa'dî ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Sünenu 't-Tirmizî*'den alıntı yapması, Tirmizî'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

4. Nesâî (ö. 303/915), *Sünenu 'n-Nesâî*

Bu eser, Kemâhî tarafından sadece bir kez, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-

²³⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide*, vr. 13a, 22a, 84a-84b, 96b, 253a, 254a, 268b, 279b, 280a, 282b, 323b.

²³⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide*, vr. 162a, 267a, 294a, 300b-301a, 338b.

²³⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide*, vr. 195b, 268a, 345b-346a.

²⁴⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide*, vr. 267a, 323a, 345b.

²⁴¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru 'l-Ef'ide*, vr. 267a.

Hafâcî'nin de *Sünenu'n-Nesâî*'den iki kez alıntı yapması, Nesâî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

5. Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*

Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şehâbeddîn el-Hafâcî ve Ebüssuûd'un da *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'den alıntı yapması, Taberânî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

6. Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), *el-Kevâkıbu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*

Müellif tarafından sadece bir kez istifade edilen bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴² Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *el-Kevâkıbu'd-Derârî*'den alıntı yapması, Kirmânî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

7. Bedreddin el-Aynî (ö.855/1451), *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*

Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî'nin de *'Umdetu'l-Kârî*'den iki kez alıntı yapması, Aynî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

2.2.1.2.3. Hâşiye Kaynakları

1. Şerefüddin et-Tîbî (ö. 743/1343), *Fütûhu'l-Ğayb fî'l-Keşfi 'an Kınâ'ı'r-Rayb*

Kemâhî, eser içerisinde on beş kez alıntılacağı bu eseri, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.²⁴³ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Rûşenî, Şehâbeddîn el-Hafâcî, İshâk b. Mahmûd b. Hamza, Sa'dî, Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî ve Şeyhzâde'nin de *Fütûhu'l-Ğayb*'dan alıntı yapması, Tîbî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

²⁴² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 269a.

²⁴³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 16b, 25b, 31b, 47b, 104b-105a, 129b, 147b, 155b, 183a, 228a, 238a, 241a, 262a, 285a, 308a.

2. Muslihuddîn Musatafâ b. İbrâhîm er-Rûmî (ö. 880/1475), *Hâşiyetü 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî -bi Hâmişi Hâşiyeti'l-Konevî- (Hâşiyetü İbn et-Temcîd)*

Eser içerisinde üç kez alıntılanan bu eser, müellif tarafından birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴⁴

3. Şeyhzâde (ö. 950/1543), *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî (Hâşiyetü Şeyhzâde)*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak kullanılan bu esere, dört yüz on iki kez başvurulmuştur. Bunlardan yüz yirmi yedisi birebir, iki yüz seksen biri manaca alıntılanırken, dört yerde verilen bilgilere ise ulaşılammıştır. Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Ancak hâşiyelerin en üstünü sayılan bu eserden, üçte iki gibi büyük bir oranda manaca alıntı yapılması, bir problemin var olabileceğini akla getirmektedir. Katip Çelebî'nin, "O, (Şeyhzâde) bu eseri önce mübtedîler için sekiz cilt olarak açıklama ve anlatma yoluyla yazmış, sonra da bir takım tasarruflar ve ilavelerle ikinci kez bir daha kaleme almış ve bu iki nüshanın yayılarak birbirinden ayrılamayacak şekilde müstensihlerin ellerinde oyuncak olmuştur"²⁴⁵ şeklindeki açıklaması bu konuya açıklık getirmektedir. Şöyle ki Kemâhî'nin kaynak olarak kullandığı nüsha ile elimizdeki matbu eserin esas alındığı nüsha arasında farklılık arz ettiği kuvvetle muhtemel olmaktadır. Bundan dolayı alıntıların yaklaşık üçte biri birebir, üçte ikisi ise manaca karşımıza çıkmaktadır.

4. Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659), *'Înâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Hâşiyetü Şehâbiddîn)*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak altı yüz kırk dört kez kullanmıştır. Bunlardan beş yüz seksen dördü birebir, elli dokuzu manaca alıntılanmış, bir yerde de verilen bilgi bulunamamıştır.

5. Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1487), *Müsterâdu'l-Envâr ve Müstefâdu'l-Esrâr (Hâşiyetü'r-Rûşenî 'ale'l-Beydâvî)*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Giresun, nr. 28 Hk 3569'da kayıtlıdır. Nüsha 146 varak, 25 satırdır. Bu nüsha, Fetih sûresi ile başlamakta, Nâs sûresi ile de

²⁴⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 177b, 178a, 264a-264b.

²⁴⁵ Katip Çelebî, I, 188.

bitmektedir. Âyetlerin üzerine kırmızı çizgi çekilmiş, metinlerin başındaki “kavluhü” kelimeleri de aynı şekilde kırmızı renkle yazılmıştır. İstinsah tarihi ve müstensihî belli değildir.

Kemâhî tarafından eser içerisinde yüz yirmi iki kez kaynak olarak gösterilen bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır. Kaynakta geçen bilgilerin yüz biri birebir, on dokuzu manaca alıntılanmış, iki yerde verilen bilgiler ise bulunamamıştır.

6. Muhammed b. Ali el-Karabâğî (ö. 942/1535), *Hâşiyetü'l-Karabâğî*

Eser el yazma olarak mevcuttur. Elimizdeki nüsha ise Süleymaniye, nr. 34 Atf 366 2.3'de *Hâşiyetü's-Şîrânî 'ale'l-Beydâvî ve Hâşiyetü Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li-Mevlânâ Tefsîrî Mehmed/Muhammed Efendî es-Sîvâsî* ile birlikte bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. 104 varak, 21 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensih adı bulunmamaktadır. Bu nüsha, Nebe' sûresi ile başlamakta, Nâs sûresi ile de bitmektedir. Metin önündeki “kavluhü” kelimeleri kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

Müellif tarafından eser içerisinde dokuz kez faydalanılan bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmış ve bunların altısı birebir, üçüde manaca alıntılanmıştır.²⁴⁶

7. İsâmüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *Hâşiyetü 'İsâmiddîn el-İsferâyînî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî li Sûreti 'Amme*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Tokyo Üniversitesi, Japonya nr. 1732'de bulunmaktadır. 71 varak, 15 satırdır. İstinsah tarihi 1137 ve müstensihî de Hamza b. Osman'dır. Nüsha, Nebe' sûresi ile başlayıp, Nâs sûresi ile de bitmektedir.

Kemâhî, eser içerisinde yüz kırk beş kez kaynak olarak verdiği bu eseri, birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Müellif, bu bilgilerin yüz on yedisini birebir, yirmi dördünü manaca alıntılanmış, ancak dört yerde de verilen bilgi bulunamamıştır.

8. Sâdî Çelebî (ö. 945/1539), *Hâşiyetü 'alâ Envârî't-Tenzîl (Hâşiyetu's-Sa'dî)*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Milli Kütüphane, nr. 50 Gül-kara 97'de bulunmaktadır. Bu nüsha, 379 varak, 33 satırdır. 23 Cemâdî's-Sânî 1088'de istinsah

²⁴⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 9b, 29b, 44b, 77b-78a, 225a-225b, 230b, 231a, 276b, 308a.

edilen bu nüshanın müstensihisi belli değildir. Bu hâşiye, Hûd sûresi ile başlamakta, Nâs sûresi ile de bitmektedir.

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak kullanılan bu eserden yüz elli dokuz kez faydalanılmıştır. Alıntılarının yüz on dokuzu birebir, otuz biri manaca verilmiş, fakat dokuz yerde verilen bilgiler ise bulunamamıştır.

9. Sinan Efendi (ö. 986/1578), *Hâşiyetü 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî (Hâşiyetü Sinan Efendi)*

Eser el yazma olarak mevcuttur. Elimizdeki nüsha, Kütahya, Vahit Paşa, nr. 43 Va 15'de bulunan nüshadır. 490 varak, 29 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensihisi belli değildir. Toplam yirmi beş sûreyi barındıran bu nüsha, En'âm sûresi ile başlamaktadır. Sırasıyla En'âm-Kehf arasındaki on üç sûre peşpeşe gelmekte, Mülk sûresi, Müzemmil-Müddessir sûreleri, Duhâ-Âdiyât arası sekiz sûre ile devam etmekte ve Kamer sûresi ile de eser sonlanmaktadır.

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak üç kez kullanmış ve bu bilgilerin birini birebir, ikisini de manaca alıntılanmıştır.²⁴⁷

10. Halhâlî (ö. 1014/1605), *Hâşiyetü 'alâ Envârî't-Tenzîl li'l-Beydâvî (Hâşiyetü'l-Halhâlî)*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Isparta, nr. 32 Yalvaç 200/2'de bulunmaktadır. 34 varak, 23 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensihisi belli değildir. Bu nüsha, Nebe' sûresi ile başlayıp, Nâs sûresi ile de bitmektedir. Ancak nüsha içerisinde Abese, Tekvîr, İnfitâr ve Muttaffîfîn sûreleri eksiktir.

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak eser içerisinde otuz sekiz kez kullanmıştır.²⁴⁸ Bunlardan otuz biri birebir, altısı manaca alıntılanmış, bir yerde verilen bilgi ise bulunamamıştır. Ayrıca Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Hâşiyetü'l-Halhâlî*'den alıntı yapması, Halhâlî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

²⁴⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 264a, 265a, 289a,

²⁴⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 222a-222b, 231a, 233b, 272b, 274a, 277a, 283a, 285b, 288a, 289a, 290b, 300b, 301a, 304a, 304b, 305b, 306a, 310a, 313a, 321b, 325b, 326a, 326b, 327a, 334b, 335a, 335b-336a, 336b, 339b, 340a, 340b, 343b, 346a.

11. Şîrânşî (ö. 1016/1607), *Hâşiyetü 'ş-Şîrânşî 'ale'l-Beydâvî*

Yazma olan bu eserin bir nüshası, Konya, 214 numarada kayıtlıdır. 208 varak, 21 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Nüsha, Nebe' sûresi ile başlayıp, Mâ'ûn sûresi ile de bitmektedir.

Kemâhî tarafından eser içerisinde üç yüz elli iki kez istifade edilen bu bilgilerin üç yüz otuz dördü birebir, on altısı manaca alıntılanmış, iki yerde verilen bilgilere ise ulaşılammıştır. Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.

12. Muhammed Efendî es-Sîvâsî (ö. 1111/1699), *Hâşiyetü Tefsîri Sûreti'n-Nebe' li-Mevlânâ Tefsîri Mehmed/Muhammed Efendî es-Sîvâsî (Hâşiyetü Mehmed/Muhammed et-Tefsîri es-Sîvâsî)*

Eser el yazma olarak mevcuttur. Elimizdeki nüsha ise Süleymaniye, nr. 34 Atf 366 2.3'de *Hâşiyetü 'ş-Şîrânşî 'ale'l-Beydâvî* ve *Hâşiyetü'l-Karabâğî* ile birlikte bir mecmua içerisinde 115-224 varakları arasında bulunmaktadır. Bu nüsha, 109 varak, 25 satırdır. İstinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Nüsha, Nebe' sûresi ile başlamakta, Nâs sûresi ile de bitmektedir.

Kemâhî tarafından eser içerisinde üç yüz on dört kez başvuru olan bu bilgilerin iki yüz doksan dokuzu birebir, on beşi manaca alıntılanmıştır. Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Ayrıca Kemâhî bu esere ve müellifine; "*Muhammed et-Tefsîri, el-Hâşiyeh, Hâşiyetü't-Tefsîri, Muhammed et-Tefsîri es-Sîvâsî* ve *Hâşiyetü Muhammed et-Tefsîri*" gibi farklı isimlendirmeler ile atıf yapmıştır.

2.2.1.2.4. Fıkıh Kaynakları

1. İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549), *Mecme'u'l-Enhur fî Şerhi Mültekâ'l-Ebhur*

Kemâhî, bu eserden bir defa bilgi aktarmış bir defasında ise konu hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak için yönlendirme yapmıştır.²⁴⁹ Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır.

²⁴⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 83b, 100b.

2. Ali el-Kârî (ö 1014/1605), *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*

Eser içerisinde iki kez kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Şerhu Fıkhı'l-Ekber*'den “Kur'ân âyetlerinin fazilet bakımından birbirlerine eşit olduğu” konusundaki alıntı sebebiyle, Ali el-Kârî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.²⁵⁰

3. el-Hemmâm (ö. ? / ?) *el-Fetevâ'l-Hindiyye ve bi Hâmişihî Fetevâ Kâdihân ve'l-Fetâva'l-Bezzâziyye*

Eser içerisinde bir kez kullanılmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Sa'dî'nin de *el-Fetevâ'l-Hindiyye*'den “zorluk derecesi olup olmamasına göre harflerin mahreçlerinin karıştırılması nedeniyle namazın bozulup bozulmayacağı” konusundaki alıntı nedeniyle, Hemmâm'ın bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.²⁵¹

2.2.1.2.5. Sözlük Kaynakları

1. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1002), *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak eser içerisinde kırk altı kez kullanmıştır.²⁵² Bu alıntıların otuz yedisi birebir, dokuzuda manacadır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şeyhzâde, Şîrânşî, Şehâbeddîn el-Hafâcî, İshâk b. Mahmûd b. Hamza, İsmâuddîn el-İsferâyînî ve Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî'nin de *Sihâh*'dan alıntı yapması, Cevherî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

2. Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*

Müellif tarafından on dört kez faydalanılan bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁵³ Bu alıntılardan dokuzu birebir, beşi manacadır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şehâbeddîn el-Hafâcî, Muhammed et-Tefsîrî es-

²⁵⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 101a, 332a, 338a.

²⁵¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 290a-290b.

²⁵² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 9a, 9b, 17b, 29a, 46b, 64a, 72b, 100a, 190b, 220b, 236b, 250a, 294a, 320a, 324b, 341a.

²⁵³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 57a, 72b, 77b, 97a, 211b, 242a-242b, 277a, 315a.

Sîvâsî, Şeyhzâde ve İshâk b. Mahmûd b. Hamza'nın da *Müfredât*'dan alıntı yapması, İsfahânî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

3. Nâsuriddin el-Mutarrizî (ö. 610/1213), *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*

Eser içerisinde dört kez başvuru bilgileri iki manaca verilmiş, ikisi ise bulunamamıştır.²⁵⁴ Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Ayrıca Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Muğrib*'den alıntı yapması, Mutarrizî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

4. İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*

Eser içerisinde üç kez istifa edilen bu alıntılar üçüde birebirdir.²⁵⁵ Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan Şîrânşî'nin de *Lisânu'l-'Arab*'dan alıntı yapması, İbn Manzûr'un bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

5. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Kitâbu't-Ta'rîfât*

Kemâhî tarafından eser içerisinde altı kez kaynak olarak gösterilen bu alıntılar dördü birebir, ikisinde manaca kullanılmıştır.²⁵⁶ Müellif, bu eserden birincil derece kaynak olarak istifa etmiştir.

6. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak yüz iki kez kullanılmıştır. Bu alıntılardan doksanı birebir, on ikisi manacadır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Şîrânşî, Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî, İsmâuddîn el-İsferâyînî, Sa'dî, Şehâbeddîn el-Hafâcî ve Halhâlî'nin de *Kâmûsu'l-Muhît*'den alıntı yapması, Fîrûzâbâdî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

²⁵⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 120b, 154a, 235a-235b, 273a.

²⁵⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 38b, 39b, 89a-89b.

²⁵⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 16a, 39a, 177b, 202a, 240a.

2.2.1.2.6. Ulûmu'l-Kur'ân Kaynakları

- Süyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*

Müellif tarafından eser içerisinde on kez birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁵⁷ Bu alıntılardan yedisi birebir, üçü manaca verilmiştir. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Muhammed et-Tefsîrî es-Sîvâsî ve Sa'dî'nin de *İtkân*'dan alıntı yapması, Süyûtî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

2.2.1.2.7. İ'râb Kaynakları

1. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-Luğa*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak iki kez kullanmıştır. Bu alıntılarının ikisinde birebir verilmiştir.²⁵⁸

2. Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), *Müşkilü İ'râbi'l-Kur'ân*

Müellif tarafından bu eser birincil derece kaynak olarak sekiz kez kullanılmış ve bu alıntılardan yedisi birebir, biride manaca verilmiştir.²⁵⁹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Müşkil*'den alıntı yapması, Mekkî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

3. Kemâleddin el-Enbârî (ö. 577/1181), *el-Beyân fî Ğarîbi İ'râbi'l-Kur'ân*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak on bir kez kullanmıştır.²⁶⁰ Bu alıntılarının on biride birebir sunulmuştur. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza'nın da *Beyân*'dan alıntı yapması, Enbârî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

²⁵⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 154b, 249a-249b, 282b, 294a, 313a-313b, 316b, 327a, 333a, 344b.

²⁵⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 41a, 241a.

²⁵⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 69a-69b, 91b, 173b, 229a, 275b-276a, 323b, 334a.

²⁶⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 23a, 32a, 194b, 209b, 237b-238a, 278b, 280b, 293b, 317a, 323b, 334a.

4. Abdullah b. Hüseyin el-'Ukberî (ö. 616/1219), *et-Tıbyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak on yedi kez kullanmış ve bu alıntılardan on dördünü birebir, üçünüde manaca vermiştir.²⁶¹ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza, Şehâbeddîn el-Hafâcî ve Sa'dî'nin de *Tıbyân*'dan alıntı yapması, 'Ukberî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

5. İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), *Kitâbu Emâlî İbnü'l-Hâcib*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak altı kez kullanılmış ve bu alıntılardan altısında manaca verilmiştir.²⁶² Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan İsmâuddîn el-İsferâyînî ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Kitâbu Emâlî* den alıntı yapması, İbnü'l-Hâcib'in bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

6. Radî el-Esterâbâdî (ö. 686/1287), *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*

Eser içerisinde sekiz kez başvurulmuş ve bu alıntılardan üçü birebir, beşide manaca verilmiştir.²⁶³ Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak kullanmıştır. Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişiler arasında olan Sa'dî, Şîrânşî, Şeyhzâde ve Şehâbeddîn el-Hafâcî'nin de *Şerhu'r-Radî*'den alıntı yapması, Esterâbâdî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

7. Şemseddîn Ahmed Dinkûz (ö. 855/1452), *Şerhâni 'alâ Merâhi'l-Ervâh fî 'İlmi's-Sarf*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak sadece bir kez birebir kullanılmıştır.²⁶⁴

8. İshâk b. Mahmûd b. Hamza (ö. ? / ?), *et-Tenbîh fî İ'râbi'l-Cüz'i'l-Ehîr min Selâsîne Cüz'en mine'l-Kur'ân*

Eser el yazma olarak mevcuttur. Elimizdeki nüsha ise İstanbul Üniversitesi, nr. A 2118'de bulunan nüshadır. 138 varak, 18 satırdır. İstinsah tarihi 22 Rabi'u'l-Evvel

²⁶¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 5a, 7a, 20b, 27b, 47a, 50a, 91b, 112a, 155a, 203a, 207a, 211a, 240b, 278b, 289a, 319b.

²⁶² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 141a, 213b, 237b, 238a, 266b, 248b.

²⁶³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 28b, 45b-46a, 178b, 196a, 203a, 239b, 291b, 347a.

²⁶⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 124b-125a.

797'dir. Müstensihî belli değildir. Müellif, eserinin mukaddimesinde; *Kevâşî, Keşşâf, Ebû'l-Bekâ, İ'râbu İbni'l-Enbârî, İ'râbu Mekkî, İ'lân, et-Tefsîr li'l-Havfî, İ'râbu's-Selâsîn, Şerhu'l-Keşşâf li'l-Tîbî, Sefâkusî, Tefsîru Ebî'l-Leys, Tefsîru's-Sa'lebî, Şerhu'l-Keşşâf li'l-Çarperdî ve bazı nahiv kitaplarından* eserini yazdığını ve bununla da asıl kaynağa müracaat etmek isteyen kişiye kolaylık sağlamak istediğini haber vermektedir.

Bu eserde Amme cüz'ü baştan sona kadar i'rab edilmiştir. Başlangıçta İsti'âze, Besmele ve Fatihâ sûresi ve sonundaki “âmin” (آمين) kelimesi i'rab edildikten sonra, Nebe' sûresine geçilmiş ve Nâs sûresi ile de bitirilmiştir. Müellif, gerekli gördüğü yerlerde “i'lem” (اعلم) diyerek kendi görüşlerini açıklamış, alıntı yaptığı eseri veya müellifini verirken başına “kâle” (قال) ifadesini eklemiş ve sûre isimlerini de başlık şeklinde belirtmiştir. Ve bunlar da kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ancak eserin orta kısmından son kısmına kadar olan varakların benzer yerlerinde boşluklar görülmektedir. Kuvvetle muhtemeldir ki yazıda kullanılan kırmızı mürekkebin zamanla silinip yok olması buna neden olmuştur.

Kemâhî, bu eseri birincil derece kaynak olarak altmış yedi kez kullanmış ve bu alıntılardan elli dokuzunu birebir, sekizini de manaca vermiştir.

2.2.1.2.8. Tabakât Kaynakları

- Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakâti'l-Fehûl*

Bu eser, birincil derece kaynak olarak Kemâhî tarafından Beydâvî ile alakalı bilgi verilirken bir kez kullanılmıştır.²⁶⁵

²⁶⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 1b.

2.2.1.2.9. Diğer Kaynaklar

1. Gazzâlî (ö. 505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak “Ruh” hakkında bilgi verilirken sadece bir kez kullanılmış ve bu alıntı da manaca verilmiştir.²⁶⁶

2. Ferrâ el-Beğavî (ö. 516/1122), *Mesâbihu's-Sünne*

Kemâhî, bu eseri birincil derece kaynak olarak iki kez kullanmıştır. Her iki alıntıda birebir verilmiştir.²⁶⁷

3. Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *Kitâbu't-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak iki kez kullanmış ve bu alıntılardan birini birebir, birinide manaca vermiştir.²⁶⁸

4. Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), *Keşfü'l-Esrâr Şerhü'l-Musannif 'ale'l-Menâr mea' Şerhi Nûri'l-Envâr 'ale'l-Menâr*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak sadece bir kez kullanılmış, bu alıntı da birebir verilmiştir.²⁶⁹

5. Teftâzânî (ö. 792/1390), *el-Mudavvel Şerhu Telhîsi Miiftâhi'l-'Ulûm*

Müellif, bu eseri birincil derece kaynak olarak üç kez kullanmıştır. Bu alıntılardan biri birebir, ikiside manacadır.²⁷⁰

6. Kemâleddin Muhammed b. Abdırrahmân b. İmâmi'l-Kâmiliyye (ö. 874/1469), *Teyşîru'l-Vusûl ilâ Minhâci'l-Usûl mine'l-Mankûl ve'l-Ma'kûl*

Eser içerisinde sadece bir kez manaca şeklinde verilen bu eser, birincil derece kaynak olarak kullanılmıştır.²⁷¹

²⁶⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 32b.

²⁶⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 32a-32b, 79b.

²⁶⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 35b, 335b.

²⁶⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 302a.

²⁷⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 158a, 254b, 339a.

²⁷¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 7a.

7. İbn Melek (ö. 854/1450), *Şerhu Mesâbîhi's-Sünne*

Eser içerisinde dördü birebir, biride manaca sunulan alıntılar sebebiyle, birincil derece kaynak şeklinde beş kez kullanılmıştır.²⁷²

8. Süyûtî (ö. 911/1505), *Hey'etü's-Seniyye fî Hey'eti's-Seniyye (Esrârü'l-Kevn)*

Eser içerisinde sadece bir kez kullanılmıştır.²⁷³ Birebir kullanılan bu alıntıdan dolayı da eser birincil derece kaynak sayılmıştır.

9. Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*

Müellif tarafından bu eser, birincil derece kaynak olarak dört kez kullanılmıştır. Bu alıntılardan dördü birebir, biride manaca şeklinde verilmiştir.²⁷⁴ Kemâhî'nin kaynak gösterdiği kişilerden biri olan İshâk b. Mahmûd b. Hamza'nın da *Mirkât*'dan alıntı yapması, Ali el-Kârî'nin bu eserini ikincil derece kaynak konumuna düşürmüştür.

10. İlyâs el-Kûrânî (ö. 1138/1726), *Hâşiyetü'l-Kûrânî 'alâ Şerhi't-Teftâzânî li'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*

Müellif tarafından birincil derece kaynak olarak sadece bir kez birebir kullanılmıştır.²⁷⁵

11. Kemâhî (ö. 1171/1758), *Berekâtü'l-Ebrâr*

Eser el yazma olarak mevcuttur. Kemâhî, birincil derece kaynak olarak sadece iki kez birebir kullanmıştır.²⁷⁶ Müellifin kendi te'lifi olan bu eser, birinci bölümde eserleri içerisinde anlatıldığından ayrıca burada eserin tekrar tanıtılmasına gerek görülmemiştir.

²⁷² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 159b, 160a, 163b, 164a.

²⁷³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 283a.

²⁷⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 155b, 156a, 282a-282b.

²⁷⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 332a.

²⁷⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 97b, 345b.

Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde birincil derece kaynak olarak kullandığı fakat bizim ulaşamadığımız kaynakları da mevcuttur. Müellif, ulaşılamayan bu kaynaklara ise birkaç kez müracaat etmiştir. Bu kaynaklar ise; *el-Muhaşşî*,²⁷⁷ *Muhyeddîn*,²⁷⁸ *Zekerıyyâ*,²⁷⁹ *Sa'id b. Cübeyr*,²⁸⁰ *eş-Şeyh Takıyuddin es-Subkî*,²⁸¹ *el-Kaffâl*,²⁸² *Ebu Mu'âfi*,²⁸³ *Sâhibü'l-Ühterî/Ühturî*,²⁸⁴ *el-İ'lân*,²⁸⁵ *İşrâku't-Tevârîh*,²⁸⁶ *el-Mutevassıt*,²⁸⁷ *Tefsîru'l-Havfi*,²⁸⁸ *Hâşiyetü Abdırrahmân*,²⁸⁹ *Tefsîru İkrime*,²⁹⁰ *Şerhu'l-Miftâh li'l-Kâşî*,²⁹¹ *Tebyînü'l-Mehârim li Sinân*,²⁹² *et-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr li'n-Nesefî*,²⁹³ *Şerhu Menâri'l-Envâr li İbni Mâlik*,²⁹⁴ *el-Müsâmerât li Muhyiddin el-Arabî*,²⁹⁵ *Hâşiyetü 'ale'l-Keşşâf li'l-Çârperdi*,²⁹⁶ *Şerhu'l-Lumha el-Bedriyye li İbni Hişâm el-Ensârî*²⁹⁷ ve *Şerhu'l-Meşârik li İbni'l-Melik*'tir.²⁹⁸

2.2.1.3. Eserin Yazma Nüshaları

1. Gazı Husrev-Begova Kütüphanesi, nr. 566.

Bu nüsha, 336 varak ve 21 satırdır. İstinsah tarihi belli değildir. Eserin başında; “*Tefsîrü'l-Kâdî Hâşiyetü Nûru'l-Ef'ide*”, “*İstashabehu el-Hakîr el-Hâc Mustafa el-Kâdî*” ifadeleri bulunmaktadır. Nüshanın sonunda, müellif eserini Muharrem 1153 [Nisan 1740] tarihinde Kostantıniyye’de [İstanbul] tamamladığını ve bu esnada 52 yaşında olduğunu bildirmektedir. Müstensihin adının burada belirtilmemesine rağmen, nüshanın başında bulunan “*İstashabehu el-Hakîr el-Hâc Mustafa el-Kâdî*” ifadesinden

²⁷⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 8a, 8b, 11b, 24a.

²⁷⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 8a, 8b, 11b, 15b, 24a, 29b, 31b, 35b-36a, 41b, 45a, 54a, 87a.

²⁷⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 29b.

²⁸⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 134b.

²⁸¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 200a.

²⁸² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 116a.

²⁸³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 330b.

²⁸⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 318a, 334b.

²⁸⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 6b, 33a, 44b, 56a, 72b, 251b, 253b, 309b, 323b.

²⁸⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 335b.

²⁸⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 97a.

²⁸⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 20b, 32a, 173b-174a, 185a, 206a, 222b, 249a, 258a, 261b, 277b.

²⁸⁹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 58a, 117b, 191a, 247b.

²⁹⁰ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 100a, 124b, 287b.

²⁹¹ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 62b.

²⁹² Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 335b.

²⁹³ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 45b, 75b, 135b, 144a, 188a, 249b, 277b, 289a, 322a.

²⁹⁴ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 93a.

²⁹⁵ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 170a, 271b.

²⁹⁶ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 206b.

²⁹⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 258a.

²⁹⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 319a.

müstensihin bu kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Nüsha okunaklı olmakla beraber imlâda birçok yanlış kullanım mevcuttur. Ayrıca müstensihin Beydâvî metnlerinin üzerine çizgi çekerek belirtmesi gerekirken bazen farklı cümleler üzerine çizgi çekmiş bazen de Beydâvî'nin metnlerini hiç belirtmemiştir. Bu nüshada hâmiş de bulunmamaktadır.

2. Manisa Kütüphanesi, nr. 45 Hk. 39.

Bu nüsha, 212 varak ve 25 satırdan oluşmaktadır. 21 Şa'bân 1225 [21 Eylül 1810] yılında İstinsah edilmiştir. Başında; "*Hâşiyetü Beydâvî Nûru'l-Ef'ide 'alâ Sûreti Nebe*" ifadesi bulunmaktadır. Nüshanın sonunda müellif, eserine Şevvâl 1148 [Şubat 1736] yılında başladığını ve Muharrem 1153 [Nisan 1740] tarihinde Kostantiniyye'de [İstanbul] tamamladığını ve bu esnada da 52 yaşında olduğunu bildirmektedir. Müstensihin adı belli değildir. Nüsha okunaklı, âyetler kırmızı mürekkeple yazılı, Beydâvî metnlerinin üzeri ise kırmızı mürekkep ile çizilidir. Çoğunlukla isabetli olmasına rağmen kelime yazımlarında hatalar mevcuttur. Ayrıca nüshada göze çarpan diğer bir eksiklik ise, İnşikâk sûresinin baş tarafının olmayışındır. Bu nüshanın hâmişi bulunmamaktadır.

3. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 1031.

352 varak ve 25 satırdan oluşan bu nüsha, 2 Cemâdiye'l-ülâ 1211 [3 Kasım 1796] yılında istinsah edilmiştir. Nüshanın başındaki sayfada; "*Nuru'l-Ef'ide*", aynı sayfanın üst tarafında ise "*Allah, Ömer'e çeşitli bilgileri aktarma hususunda yardımcı oldu*" şeklinde bir ifade mevcuttur. Nüshanın sonunda, müstensihin adı Ömer b. Hamza b. Ali el-Hırbetî el-Hüseynî şeklinde yazılmıştır. Nüsha okunaklı ve çoğunlukla isabetlidir. Hâmişinde mukabele ve tashih notları ile diğer değişik kitaplardan alıntılar vardır. Hâmiş Osmanlıca ve Arapça olarak iki dilde yazılmıştır. Hâmiş yazanın adı, baş tarafta düşülen nota göre Ömer'dir. Ancak bu kişinin müstensih ile aynı kişi olup olmadığı belli değildir. Fakat metin ile hâmiş notlarının hattının benzer olması ve nüshanın baş tarafındaki yazılı ifadeden anlaşıldığına göre müstensih ile hâmiş yazanın aynı kişi olma ihtimali kuvvetlidir.

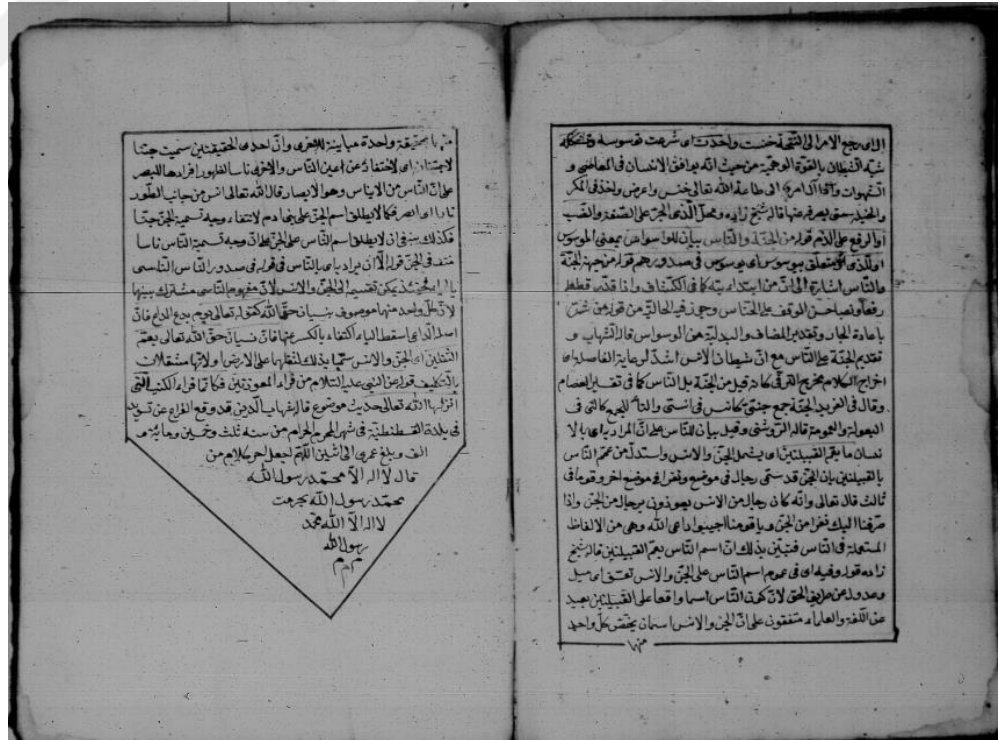
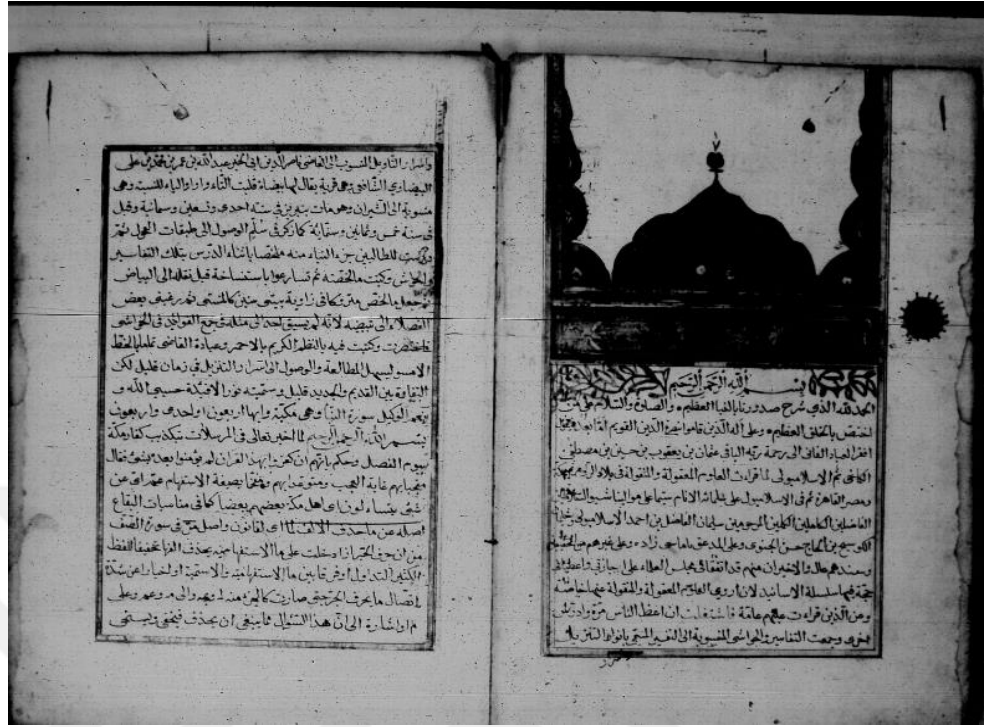
4. Konya Kütüphanesi, 15 Hk. 1786.

Bu nüsha 352 varaktan oluşmakta ve satır sayısı ise 15-19 arasında değişmektedir. İstinsah tarihi yıl olarak belli değildir. Ancak Muharrem ayının sonu olduğuna dair kayıt vardır. Nüshanın sonunda, müstensihin adı Muhammed b. İsmâîl şeklinde belirtilmiştir. Nüsha okunaklı olmamasına rağmen genellikle isabetlidir. Hâmişinde mukabele ve tashih notları ile diğer kitaplardan az da olsa alıntılar vardır. Bazı sayfalar daha sonraki yıllarda tahrif olduğundan tahrif olunan kısımlara boş sayfa yapıştırılmak suretiyle (vr. 90b-92b; vr. 258b-260a; vr. 261b-263a; vr. 298a-299b) tekrar yazılmıştır. Beled sûresinin yazıldığı vr. 201b-202b arası sayfalarda metin çok karmaşıktır. Nüshanın hemen hemen bir çok yerinde kitap adları, müellif isimleri, kelime iştikakları, “intehâ” (انتهى) kaydı, “eydan” (أيضا)/ “kavlühü” (قوله) kelimeleri ve ara sıra atlanılan ibâreler gibi yazım eksiklikleri de vardır.

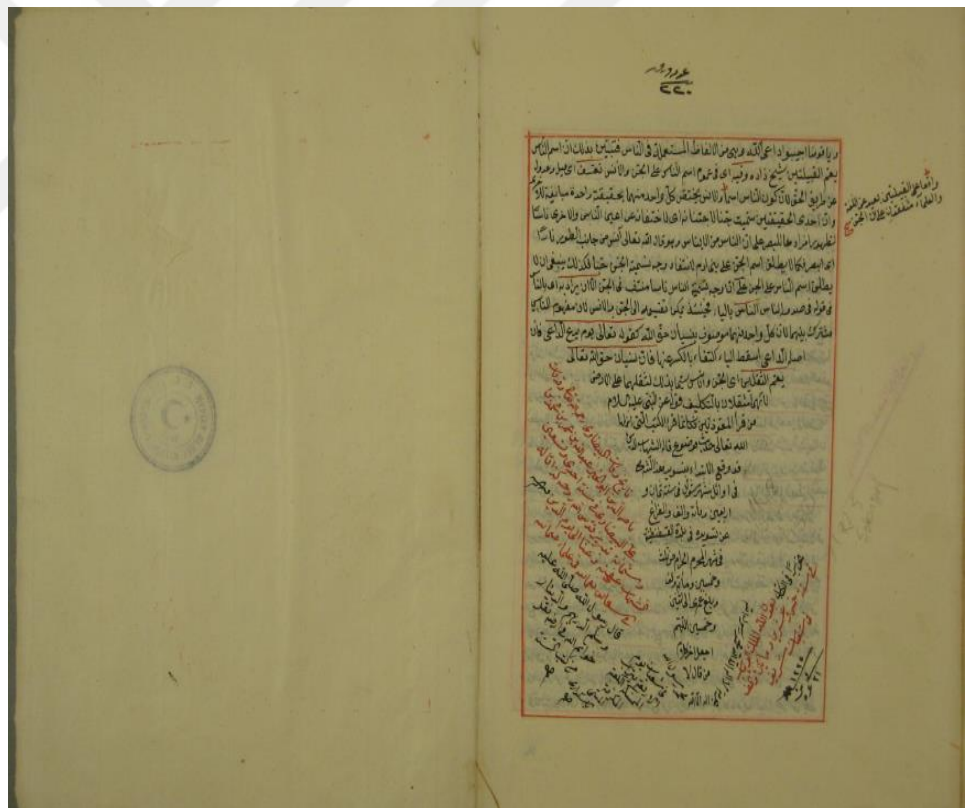
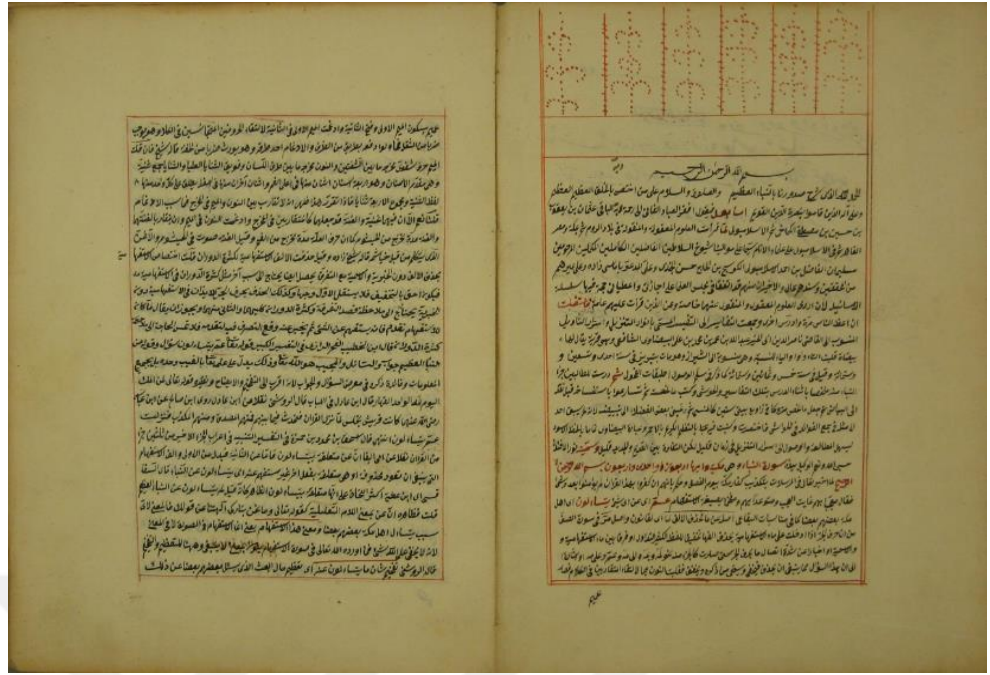
5. Süleymaniye Kütüphanesi, Âtîf Efendi nr. 324.

Bu nüsha 348 varak ve 25 satırdır. Nüshanın sonunda, kitabın 21 Rabi‘u’l-Evvel 1162 [11 Mart 1749] yılında tamamlandığı ve müellif nüshasından yazıldığı ve mukabele edildiği bildirilmektedir. Müstensihin adı bilinmemektedir. Nüsha okunaklı ve genellikle isabetlidir.

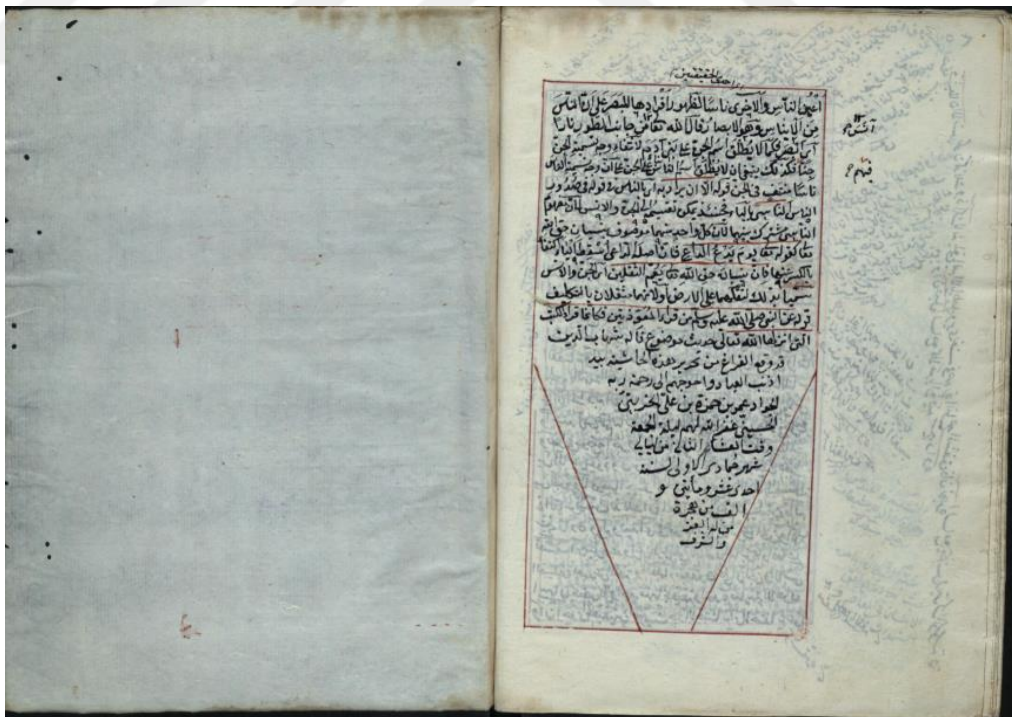
2.2.1.4. Eserin Yazma Nüsha Örnekleri

Gazı Husrev-Begova Kütüphanesi (No: 566) Nüshalarının İlk ve Son Varakları

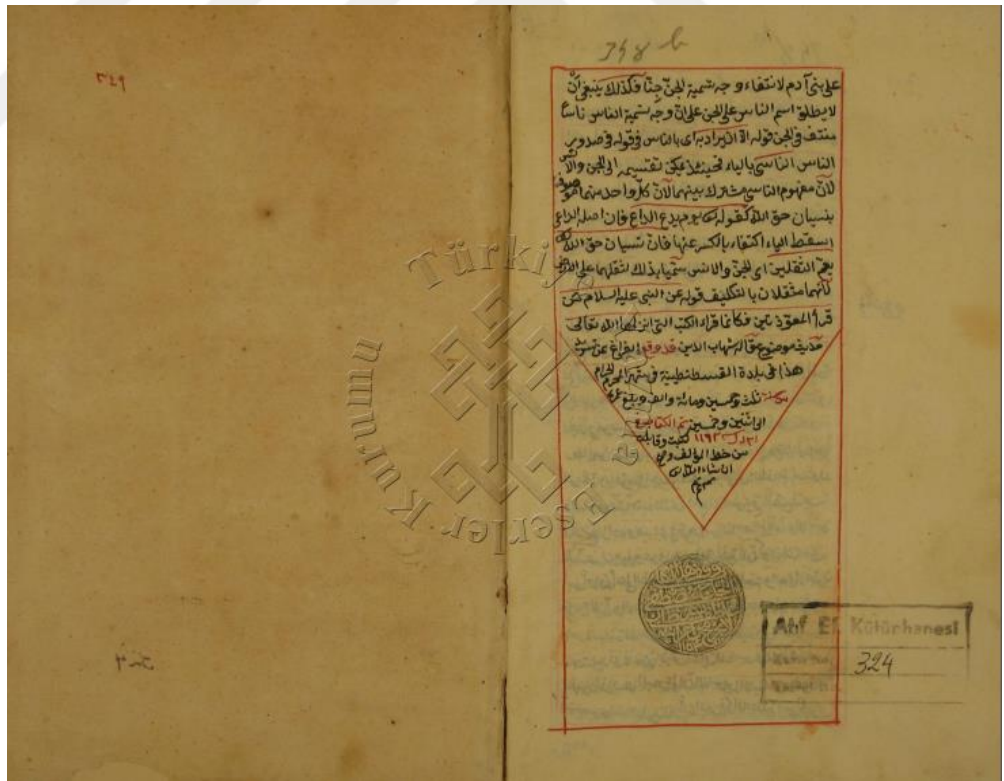
Manisa Kütüphanesi (No: 45 Hk. 39) Nüshalarının İlk ve Son Varakları

Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi (No: 1031) Nüshalarının İlk ve Son Varakları

Konya Kütüphanesi (No:15 Hk. 1786) Nüshalarının İlk ve Son Varakları

Süleymaniye Kütüphanesi, Âtuf Efendi (No: 324) Nüshalarının İlk ve Son Varakları

2.2.2. Nûru'l-Ef'ide'deki Hâşiyeciliği

2.2.2.1. Nûru'l-Ef'ide'nin Hâşiye Türü ve Özellikleri

Esas metnin sistematliğini takip etmek zorunda oldukları için hâşiye türündeki eser sahibi müelliflerin, kendilerine ait bir sistematikleri bulunmamaktadır. Ayrıca “kavluhû” ifadesiyle metne işaret etmekle yetinip, kaynak veya esas metnin tamamını çoğunlukla kullanmamaktadırlar.

Hâşiyeler anlam bakımından birbiriyle bağlanmış *üst*, *orta* ve *alt metin* olmak üzere üç farklı metinden meydana gelmektedir. Tefsir metinleri açısından bakıldığında âyet-i kerîmeler üst, bunları izah eden tefsir metinleri orta ve tefsir metinlerini açıklayan hâşiyelerde alt metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinde sûrelerin tefsirini, kendisine ait bir sistematikte değil, Beydâvî'nin esas metninin sistematığı ile yapmaktadır. Müellifin önce Beydâvî'nin sözlerini nakletmesi, sonra kendi görüşlerine yer vermesi hasebiyle hâşiyesinde memzûc/karışık şerh denilen “metin içi” hâşiye tarzını, yine Beydâvî'ye ait metnin tamamını zikretmiş olmasıyla da hâşiye yönteminden çok şerh yöntemi sayılabilecek memzûc yöntemini kullanmış olduğunu göstermektedir. Üst metin olan Kur'ân âyetlerini açıklayan orta metnin tamamının verilip daha sonra orta metnin de alt metinlerle açıklanması yani kendi görüşleri ile verilmesi, hâşiyeyi yekpare bir metin örgüsüne bürümektedir. Yine iki metni tamamlayıcı şekilde birbirine eklemekte ve tam bir tefsir metni görünümü vermektedir. Ayrıca Kemâhî'nin, eserinde zaman zaman Beydâvî'nin orta metinlerini açıklamakla kalmayıp üst metin olan âyetlerin manaları hakkında da açıklamalarda bulunması kendi eseri olan *Nûru'l-Ef'ide*'sini hâşiye türü eserden yarı tefsir eseri düzeyine taşıdığını göstermektedir.²⁹⁹ Bütünüyle düşünüldüğünde bu esere “*şerh görünümlü hâşiye*” denilmesi daha yerinde olacaktır.

Hâşiye türü eserlerde orta metin ile alt metinleri birbirinden ayırmak için esas metin denilen orta metinlerin başında kullanılan “kavluhû” lafzı veya üzerine çekilen çizgi, hâşiye türü eserlerin özelliklerinden birisidir. Kemâhî, çoğunlukla Beydâvî'nin metninin başına “kavluhû”, metninin üzerine ise devamlı bir şekilde çizgi çekmek suretiyle bu ayrışımı sağlamış olmaktadır. Bu şekilde yapmasının nedenini ise

²⁹⁹ Abay, *Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları*, 784-785.

şöyle ifade etmektedir: “...Eseri mutâlaa eden kişinin *Esrârü't-Tenzîl*'e kısa zamanda ulaşması hususunda kolaylık olması için âyet-i kerîmeleri kırmızı mürekkebe ile, *Kâdî*'nin tüm ibârelerini(n)/metinlerini(n) de (üstüne) siyah çizgi çekerek yazdım.”³⁰⁰

Ayrıca metin içerisinde çokça zikredilen “ya'ni” ve “ey” lafızları da kısmen metinlerin ayrışma noktalarına işaret etmektedir. Kemâhî, diğer hâşiyelerde görülen tenbîh ve fevâid gibi ifadeleri de kendi hâşiyesinde kullanmamaktadır.

2.2.2.2. Hâşiyede Kullanılan İfade Kalıpları ve Rumûzlar

Kemâhî'nin, eserinde şerh yaparken bir takım kalıp ve ibareleri sık sık kullandığı görülmektedir. Bunlar genellikle “ey” (أي), “ya'ni” (يعني), “yürüdü” (يريد), “ürüdü” (أريد), “in ürüde” (إن أريد), “izâ ürüde” (إذا أريد), “le'alle” (لعل), “ekûlü” (أقول) ve “nekûlü” (تقول) gibi kalıp ve ibarelerdir.³⁰¹

Müellif, gerek Beydâvî'nin metinlerinde gerekse başka kaynaklarda zikredilen görüşlerin sahih veya zayıf oluşu hakkında görüş beyan etmiştir. Zikredilen bu görüşlerin sahihliğini veya zayıflığını vurgulamak için de bir takım kalıplar kullanmıştır. Bunlar; “fihi nazar” (فيه نظر),³⁰² “zanne” (ظن),³⁰³ “da'îfun” (ضعيف),³⁰⁴ “ehsanü” (أحسن),³⁰⁵ “ezharü” (أظهر),³⁰⁶ “evdahü” (أوضح),³⁰⁷ “akrebu” (أقرب),³⁰⁸ “evlâ” (أليق),³¹³ “yüeyyidü” (يؤيد),³¹² “eb'adü” (أبعد),³¹¹ “ensebü” (أنسب),³¹⁰ “(أولى),³⁰⁹

³⁰⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2a.

³⁰¹ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 24b, 26b, 31a, 36a, 51a, 65a, 69b, 126b, 134b, 144a, 157a, 170a, 171b, 185b, 202b, 221b, 224b, 280b, 287b, 313b.

³⁰² Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 18a, 29b, 33b, 97b, 98a, 106b, 119a, 133a, 164b, 250b, 255a, 267a, 270b, 298a.

³⁰³ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 24a, 42b, 56a, 64b, 104a, 157b, 205b, 271a, 292b, 301a, 305b, 314b.

³⁰⁴ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 53a, 88a, 96a, 102b, 146a, 148b, 151a, 152b, 238a, 243b, 244a, 263b, 287b.

³⁰⁵ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 4a, 16b, 32a, 48b, 98b, 116a, 125a, 127a, 142a, 144a, 153a, 153b, 157b, 161a, 162b, 166b, 174b, 189a, 191b, 227b, 230a, 234a, 240b, 248b, 249a, 255b, 274a, 279a, 288b, 311a, 313a, 344b, 345a.

³⁰⁶ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 5b, 23b, 29a, 33a, 38a, 47b, 54a, 76a, 81b, 82a, 85a, 86a, 95b, 102a, 104b, 105a, 106b, 108b, 109a, 111a, 117b, 118a, 121a, 125a, 128b, 129b, 130b, 132b, 133a, 138b, 140a, 146a, 150a, 153b, 158b, 160b, 163b, 164a, 166a, 172b, 174a, 176a, 180b, 183b, 195a, 202b, 208a, 213a, 222a, 244a, 248b, 251a, 251b, 254b, 263a, 270b, 273a, 273b, 274b, 275b, 278a, 282a, 293b, 297a, 306a, 312b, 339a.

³⁰⁷ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 46b, 297b, 322a.

³⁰⁸ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2b, 72a, 91b, 102a, 111a, 138a, 140a, 149a, 149b, 150a, 154b, 165a, 167a, 220a, 224b, 228a, 242b, 245b, 290b, 306a, 320b.

³⁰⁹ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 26b, 28a, 28b, 30a, 44b, 47a, 55a, 77a, 77b, 89b, 93b, 94b, 97b, 113a, 119b, 130a, 140b, 144a, 146a, 149a, 153a, 154a, 158b, 161a, 166a, 170b, 184b, 188a,

“ehakku” (أحق),³¹⁴ “ehrâ” (أحرى),³¹⁵ “latîfun” (لطيف),³¹⁶ “ebleğu” (أبلغ)³¹⁷ ve “efsahü” (أفصح)³¹⁸ gibi kalıplardır.

Hâşiyelerde genellikle kullanılan kısaltma ve rumûzlar, Kemâhî tarafından da kullanılmıştır. Kullanılan bu kısaltma ve rumûzlar ise şunlardır: “intehâ” (انتهى) “ilâ âhiri” (إلى آخره), “hîneizin” (حينئذ) ح, “el-musannif” (المصنف), “fehîneizin” (فحينئذ) فح ve “aleyhi’s-selâm” (عليه السلام) ع م.

2.2.2.3. Kullandığı Hâşiyeye Teknikleri

2.2.2.3.1. Alıntılama Teknikleri

Arapça olarak yazılan te’liflerde özellikle hâşiyeye ve şerh türü çalışmalarda başvurulan kaynaktaki bilgi birebir alıntılanmışsa sonuna “intehâ” (انتهى) kaydı düşülmektedir. Müellif Kemâhî’de aynı şekilde birebir alıntılacağı bilgilerin sonuna “intehâ” kaydını düşmüştür. Bu kayıtların eser içerisinde kullanım sayısı iki yüz elliye yakındır. Fakat bu “intehâ” kayıtlarının bazıları Kemâhî’nin kaynak olarak gösterdiği eserler içerisinde geçen “intehâ” kayıtları olduğu da unutulmamalıdır.³¹⁹

Kemâhî, değişik kaynaklardan konuyla alakalı yerlerde alıntılama yaparak, birkaç kaynağın bilgilerini peşpeşe vermiştir. Örneğin Nebe’ sûresinde geçen “ve’l-cibâle evtâden” ﴿والجبال أوتادا﴾ âyetiyle alakalı olarak Bıkâi ve Rûşenî’den almış olduğu

191a, 193b, 197b, 201b, 213a, 215a, 218a, 220b, 229b, 236a, 237a, 238b, 241a, 246b, 248a, 258a, 263a, 267a, 273a, 274b, 276a, 278a, 289b, 291b, 296a, 315a, 318a, 333b, 336a, 337a, 337b, 339a, 342a.

³¹⁰ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 10b, 27a, 42a, 42b, 43b, 68a, 74a, 81b, 84b, 89b, 108b, 110b, 138a, 153a, 157b, 167b, 172a, 182a, 202b, 205b, 216b, 226a, 228a, 230a, 249a, 251a, 252b, 254a, 286a, 297a, 315a, 321a, 340a.

³¹¹ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 125b, 181b, 245b, 248b.

³¹² Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 4b, 12a, 24a, 24b, 26a, 29b, 42b, 47a, 55b, 70a, 76a, 76b, 79b, 94b, 100b, 104b, 110b, 112b, 113a, 114b, 118b, 122a, 128a, 133a, 162b, 166a, 173b, 180a, 199b, 200a, 203b, 204b, 208b, 216b, 221a, 230b, 233b, 242a, 264b, 286a, 286b, 287b, 290b, 304b, 306a, 310a, 311b, 314a, 314b, 317a, 337a.

³¹³ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 188a, 306a.

³¹⁴ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 228b, 306a.

³¹⁵ Örnek için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 188a.

³¹⁶ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 34b, 139b, 228b, 333b.

³¹⁷ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 19a, 23b, 44a, 52b, 67b, 76a, 87b, 99a, 104a, 105a, 112b, 117b, 122a, 144a, 161a, 166a, 173a, 193b, 205b, 238b, 248a, 296a, 296b, 321b, 322a.

³¹⁸ Örnek için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 337a.

³¹⁹ Nebe’ sûresindeki örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 3a, 3b, 5a, 8a, 8b, 10a, 11a, 11b, 13a, 15b, 18b, 19a, 20a, 20b, 21a, 23a, 24a, 24b, 25a, 25b, 26a, 29a, 30a, 30b, 31b, 32a, 32b, 33b.

tefsir açıklamalarındaki bilgileri peşpeşe sıralamış ve kaynakları da aynı şekilde sırasıyla vermiştir.³²⁰

Müellif iki yerde açık bir şekilde bilgileri “hazâ mulahhasun min...” (هذا ملخص) ...من) ve “hazâ hulâsatun min...” (هذا خلاصة من...) kalıplarıyla özetleyerek (manaca) verdiğini ifade etmiştir.³²¹ Ancak özetleyerek verdiğini ifade etmeksizin kaynakta geçen bilgileri manaca aktardığı yerler ise eser içerisinde bir hayli çoktur. Zaten bu eserin edisyon kritiği yapılırken metin içerisinde geçen bu gibi yerlere dipnotta “unzur...” (... انظر:) yazılmak suretiyle işaret edilmiştir.

2.2.2.3.2. Kaynak Gösterme Teknikleri

Kemâhî, Beydâvî'nin tefsirine yazmış olduğu hâşiyesinde farklı atıf tipleri kullanarak Beydâvî'ye yer yer atıflarda bulunmuştur. Bu atıflar tek bir şekilde olmayıp, üç yüz on dört defa “el-musannif” (المصنف), on dört kez “el-kâdî” (القاضي) ve otuz defa “el-Beydâvî” (البيضاوي) gibi farklı şekillerde sunulmuştur.

Müellif, eserinin içerisinde kullandığı kaynaklara atıf yaparken birbirinden farklı yirmiden fazla teknik kullanmıştır. Kemâhî'nin *Nûru'l-Ef'ide*'sindeki eserlere veya müelliflerine yapılan atıf teknikleri şunlardır: “kemâ fî ...” (... كما في), “kezâ kâle ... :” (: كذا قال ...), “kemâ kâlehu ...” (... كما قاله), “ve fî ...” (... وفي), “kâle ... : ... kâlehu ...” (... قال ... : ... قاله), “kemâ beyyenehu ...” (... كما بيّنه), “kemâ kâle ... :” (: كما قال ...), “kezâ fî ...” (... كذا في), “mâ fî ...” (... ما في), “kemâ fî ... ve ğayrihi” (... كما في ... وغيره), “kemâ fî ... ve ba'di't-tefâsir” (... كما في ... وبعض التفسير), “alâ mâ fî ...” (... على ما في ...), “kemâ kâle ...” (... كما قال), “kezâ kâlehu ...” (... كذا قاله), “kemâ fühime min ...” (... كما فهم ...), “kemâ zükire ...” (... كما ذكر ...), “hâzâ me'hûzun min ...” (... هذا مأخوذ من ...), “hâkezâ me'hûzun min ...” (... هكذا مأخوذ من ...), “zekerehu ... naklen ‘an ...” (... ذكره ... نقلا عن ...), “... hâzâ kelâmühü” (... هذا كلامه).

Kemâhî'nin kullandığı tekniklerden birincisi, alıntı yaparken bir çok yerde (قال) diyerek önce kaynağı belirtip sonra metni sunmuş olmasıdır. Varak 3a'da yapmış olduğu alıntılama şekli bu başlığa örnek teşkil etmektedir:

³²⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 6b.

³²¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 9a, 12b

قال إسحاق بن محمود بن حمزة في التفسير التثبيہ في إعراب الجزء الأخير من ثلاثين جزء من القرآن نقلًا عن أبي البقاء: أن ﴿عن﴾: متعلّقة بـ﴿يتساءلون﴾؛ فأما ﴿عن﴾ الثانية فبدل من الأولى...

Kemâhî'nin önce metni verip sonra (قاله فلان) diyerek kaynağa işaret etmesi kullandığı ikinci bir tekniktir. Varak 3b'de yapmış olduğu alıntılama şekli bu başlığa örnek teşkil etmektedir:

"وقوله: 'فيما بينهم' إشارة إلى أن صيغة 'يتساءلون' للاشتراك، كما هو المشهور الغالب في بنائها." قاله الروشنبي.

Nûru'l-Ef'ide adlı eserde bazen Beydâvî'nin metni içerisinde bazende diğer kaynaklarda "kîle" (قيل) veya "kâle" (قال) lafızlarıyla ifade edilen mübhem yerler bulunmaktadır. Kemâhî, "kîle" (قيل) veya "kâle" (قال) lafzıyla kimin kastedildiğini veya o sözün kime ait olduğunu "kâilühü" (قائله) diyerek belirtmiştir. Bu durum ise Kemâhî'nin hâşiyesinde kullanmış olduğu üçüncü tekniktir.

Beydâvî, Nebe' sûresi 16. âyet içerisinde geçen "elfâfen" (ألفافا) kelimesiyle alakalı olarak açıklama yaparken, bu kelimenin çoğulunun "ciz'un" (جزع) gibi "liffun" (لف) olduğunu belirtmiştir. Bu sözüne şiiirden şahit getirerek "kâle" (قال) lafzından hemen sonra şiiiri vermiştir. "kâle" (قال) kelimesiyle şiiiri kimin söylediği açık bir şekilde yazılmamış ancak Kemâhî tarafından bunu söyleyenin علي الطوسي şeklinde Hasan b. Ali et-Tûsî olduğu belirtilmiştir.³²²

Ayrıca Kemâhî, sadece Beydâvî'nin metinlerinde geçen kapalı yerleri açıklamakla kalmamış, diğer kaynaklardan yapmış olduğu alıntılar içerisinde geçen kapalı yerleri de açıklamıştır.³²³ Müellifin tad'if kalıbıyla geçen bu gibi yerlerde bilgi vermesi, ayrıca onun kaynaklara ve kaynaklar içerisinde geçen bilgilere ne derece vakıf olduğunu göstermesi açısından da önemlidir.

Kemâhî'nin kullanmış olduğu dördüncü teknik ise alıntı yaptığı kaynağı yer yer müellifin adıyla, künyesiyle, lakabıyla veya nisbesiyle vermesidir. Kemâhî, eser

³²² Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 13b; ayrıca diğer örnekler için bkz. vr. 34a, 45b, 134b, 168b, 254a.

³²³ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 27b, 33a, 34a, 36a, 38a, 45b, 47b, 57a, 62a, 63a, 64a, 71a, 74a, 76a, 76b, 79a, 89b, 90a, 105a, 109b, 112b, 115a, 116a, 123a, 134b, 153a, 217b, 221b, 262a, 264b, 265a, 275b, 281b, 282b, 295b, 321b, 322a, 340b, 343b.

içerisinde geçen aşağıdaki cümleyi İsâmuddîn el-İsfereyânî'nin hâşiyesinden almasına rağmen sadece müellifin adını vermekle yetinmiştir.³²⁴

"أي: من قبيل السّبات للموت المسبوت للميت لا أنّه مشتقّ منه إذا كلاهما مشتقان من 'السّبت' بمعنى القطع." قاله العصام.

Müellif, eserinde yapmış olduğu alıntılar için kaynak gösterirken kaynak sahibinin bazen künyesini, bazen nisbesini bazen de lakabını kullanmıştır. Aşağıdaki cümle bu hususa örnek teşkil etmektedir:³²⁵

قال محمد التّفسيّرِيّ السّيّواسِيّ: "قوله 'ترجع في كلّ دورة' بيان لحاصل المعنى وينتظم على احتمال رجع الله إيّاها وعلى احتمال رجعها شمسها وقمرها." انتهى.

Kemâhî'nin, kaynakları belirtirken müellifinin adını zikretmeksizin kitap ismini vermekle yetinmesi veya kaynağın hem kitap hem de müellif adıyla vermesi ise Kemâhî'nin kullandığı beşinci tekniktir. Müellif, A'lâ sûresinde bu sûrenin mekkî-medenî oluşu hususunda Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden nakil yapmış ve alıntı yaparkende "ve fî'l-itkân: ..." (وفي الإِتقان: ...) şeklinde kaynağı sadece kitap ismiyle vermekle yetinmiştir.³²⁶

Nûru'l-Ef'ide adlı eserde kaynakların hem kitap ismiyle hem de müellifinin ismiyle beraber verildiği görülmektedir. Kemâhî, Nâziat sûresinin ilk âyetlerini açıklarken Bıkâî ve Beğavî'den alıntı yapmış ve kaynak gösterirken de "...kemâ fî Münâsebâtî'l-Bıkâ'î ve fî Me'âlimi't-Tenzîl li'l-Begâvî" (... كما في مناسبات البقاعي وفي معالم) (التّنزيل للبغوي: ...) şeklinde müelliflerini kitaplarıyla beraber zikretmiştir.³²⁷

Müellif bir konuda bilgi aktarırken o konu hakkında çeşitli kaynaklardan alıntı yapmış ve yapmış olduğu alıntıları kompozisyon şeklinde bir bütün olarak vermiştir. Kemâhî'nin kullandığı bu uslûp ise onun eserinde uyguladığı son tekniktir. Bilgi aktarımın sonunda kimden alıntı yapmış ise alıntı içerisindeki sıraya göre kişilerin isimlerini zikretmiştir. Kemâhî'nin eser içerisindeki alıntı yaptığı kişilerin sayıları zaman zaman değişmekte hatta bu sayı bazen beşe kadar çıkmaktadır.³²⁸

³²⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 8b.

³²⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 152a.

³²⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 154b.

³²⁷ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 53a.

³²⁸ Bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 49a, 50b, 54a, 192b.

Fakat eserinde bir çok alıntılama tekniği kullanıp bilginin kaynağını gösteren Kemâhî, bazen aktarmış olduğu bilginin kaynağını vermemiştir. Kaynak verilmeyen yerler titiz bir şekilde araştırılmak suretiyle kaynaktan aktarılıp aktarılmadığı saptanmaya çalışılmıştır. Şayet aktarılan yerler mevcut ise veya başka kaynak vermesine rağmen aynı bilgi başka yerde de geçiyor ise dipnotta; “veredet hâzihi'l-ma'lûme bi şeklin eydan fi ...” (وردت هذه المعلومة بشكل أيضا في ...) şeklinde belirtilmek suretiyle bu yerler tarafımızdan ayrıca kaynak olarak verilmiştir.³²⁹

Müellifin, bir yerde el-Kaffâl'ı kaynak olarak gösterdiği ve aktardığı bilginin de Râzî'nin tefsirinde aynen geçtiği ve bu bilgiyi de Râzî'nin Kaffâl'dan naklettiği belirlenmiştir.³³⁰ Aynı şekilde müellifin, bir yerde Devvânî'yi kaynak olarak verdiği ve aktarmış olduğu bilginin ise Şehâbeddin el-Hafâcî'nin hâşiyesinde aynen geçtiği ve Hafâcî'nin ise bu bilgiyi Devvânî'den naklen aldığı belirlenmiştir.³³¹

2.2.2.3.3. Metin İnşâ Teknikleri

Müellif, Beydâvî'nin metnine bağlı kalarak; -kelime izahları (kelimelerin etimolojisi, kelimelerin sözlük anlamları, kelimelerin sarf özellikleri), kavram ve terim izahları, özel isim, künye ve nisbe izahları, ibare izahları (mücmel ifadeleri açma, kapalı ifadeleri açma, geniş ifadeleri özetleme, özet ifadeleri genişletme), mezhebî görüşlere yönelik açıklamalar, ince tespitlere ve nüktelere dikkat çekme, müfessirin maksadını anlama, müfessirin görüşünü temellendirme, müfessirin görüşüyle ilgili şüphelere ve yanlış anlamalara cevap verme, nüshalar ile ilgili farklılıkların izahı, hadisleri tahrîc ve şerh, şiirleri kullanma, kendi tercihlerini sunma, müfessir gibi tefsir yapma ve müfessiri eleştirme- gibi metin inşâ tekniklerini kullanmıştır.

Kemâhî, hâşiyesinde gerekli gördüğü yerlerde bazı kelimelerin etimolojik tahlillerini yapmıştır. Kelimelerin kök anlamlarını, okunuşlarını, lugat manalarını bazen “Kâmûs” ve “Sihâh” lugatlarından, bazen de “Müfredât”tan nakilde bulunarak izahlar yapmıştır. Örneğin Nebe' sûresi ﴿إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا﴾ âyetinde geçen “*mirsâd*” (مرصاد)

³²⁹ İlgili yerler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 14b-15a, 39a, 46b, 131b, 232b, 238a, 262b, 287a, 300b, 309a-309b, 317b, 317b-318a, 344a-344b.

³³⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 116a.

³³¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 336a.

kelimesinin “yol” anlamına geldiğini Sihâh’tan naklederek zikreder.³³² Ayrıca Nebe’ sûresinde geçen “*habben*” (حَبًّا) kelimesinden meyvelerin çekirdeğinin değil buğday, arpa gibi hububatların tanelerinin kastedildiğini belirtir.³³³ Yine Kureyş sûresinde geçen “*kureyş*” (قُرَيْشٍ) kelimesinin asıl anlamının köpek balığı olduğunu haber verir.³³⁴ Hâşiyede buna benzer örnekler çoktur.³³⁵

Kemâhî, bazen kelimelerin sadece sözlük anlamlarını vermekle yetinmiştir. Örneğin Âdiyât sûresinde geçen “*hussile*” (حَصْلٌ) kelimesinin bir şeyin kabuğunu özünden çıkarmak, yağı süttten çıkarmak gibi anlamlara geldiğini belirtir.³³⁶

Müellif, hâşiyede bazen kelimelerin sarf ilmine göre etimolojik kökenlerini vermiştir. Örneğin İnşikâk sûresinde geçen “*veseka*” (وَسَقٌ) kelimesinin “vesekahû, fe itteseka, ve istevseka” (وَسَقُهُ فَاتَّسَقَ وَاسْتَوْسَقَ) fiillerinin aynı kökten geldiklerini, “ifte‘ale ve istef‘ale” (اِفْتَعَلَ وَاسْتَفَعَلَ) babına aktarıldıklarını ve aynı manaya sahip olduklarını söyler.³³⁷

Müellif, bazen kısa da olsa bazı kavramlar ve terimler ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Örneğin Muttaffifîn sûresinde geçen “*veyl*” (وَيْلٌ) kelimesinin acıtıcı azap, cehennemde düşülen bir vadi veya beddua anlamına geldiğini belirtir.³³⁸

Kemâhî, Kur’ân’da veya metinde geçen özel isim, künye ve lakablarla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Kâdî Beydâvî ismindeki Beydâvî kelimesinin

³³² Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 18a.

³³³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 72b.

³³⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 311b-312a.

³³⁵ Diğer benzer örnekler için bkz. 7a, 7b, 8a, 18a, 19b, 27a, 28b, 29a, 33a, 38b, 39a, 39b, 45a, 46b, 64a-64b, 66b, 67a, 67b, 70a-70b, 72b, 74a, 78a, 84b, 92b, 105b, 111b-112a, 120b, 121a, 124b, 125a, 129b, 138a-138b, 144b, 145a, 145b, 147b, 148a, 150b, 152b, 153a, 166b, 167b, 170b, 172a, 172b, 173a, 175a, 175b, 180a-180b, 190b, 193b, 194a, 194b-195a, 200b, 203b, 219a, 225b-226a, 227a, 242a, 251a-251b, 256a, 261b, 263a, 267b, 276a, 278b, 283b, 286a, 290a, 294a, 294b, 309b-310a, 311b-312a, 317a, 322a, 338b, 341a, 347b.

³³⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 291a; diğer benzer örnekler için bkz. 4a, 6b, 10a, 10b, 11a, 11b, 13a, 13b, 15b, 17b, 21b, 22a, 26b, 36b, 52a-52b, 64b, 65a, 70b, 72b-73a, 75b, 79a, 85a, 89a, 89b, 95b-96a, 100a, 102b, 108b, 109b, 113a, 114a, 114b, 119b, 120a, 122a, 124a, 125b, 126b, 135b, 136a, 142b, 144a, 148a, 158b, 171a, 183a, 189b, 192a, 194a, 203a-203b, 204b, 206a, 206b, 208b-209a, 211a-211b, 220b, 221b, 223a, 225a, 226a, 227b, 230b, 231b, 234a, 235a, 241a, 241b-242a, 244b, 245a, 250a, 251a, 251b, 252a, 256a, 266a, 277a, 278b, 283b, 288a, 288b, 291a-291b, 292a, 292b, 293a, 293b-294a, 303a, 307a, 309a.

³³⁷ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 125b; diğer benzer örnekler için bkz. 1a, 2b, 9a, 12b, 13b, 14a, 18a, 18b, 22a, 24b, 64a, 64b, 124b, 125b, 173b, 180a, 208b-209a, 210b, 220b-221a, 229a, 230a, 288a-288b.

³³⁸ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 100a; diğer benzer örnekler için bkz. 7a, 8b, 15a, 32b, 65b-66a, 80a-80b, 97a, 100a, 101a, 105b, 124b, 141a, 144a, 177b, 185b, 189b, 198b, 204b, 207a, 210b, 217a, 239a, 245a-245b, 253a-253b, 259b-260a, 264b, 314a, 317a, 318b, 335b-336a, 339b-340b, 343b, 345b-346a, 347a.

Şiraz şehrine bağlı “*Beyzâ*” (بيضاة) köyüne nisbetle *Beydâvî* denildiğini belirtir.³³⁹ Müellif, ayrıca ‘Abese sûresinde, Peygamberin yanına gelen **Ümmü Mektûm**’un ismi konusunda tartışma olduğunu bazılarının *Abdullah*, bazılarının *Amr* dediğini, aynı şekilde babasının ismi hakkında da tartışma olduğunu bazılarının *Kays*, bazılarının *Süreyh* dediklerini de ifade etmiştir.³⁴⁰

Kemâhî’nin âyetlerde veya metin içerisinde geçen kapalı ifadeleri açıklığa kavuşturduğu görülmektedir. Örneğin *Fecr* sûresi’nin 24. âyeti ile alakalı olarak, kafirlerin cehennemde yandıkları zaman “onlar ne ölüdür ne de diridirler” şeklindeki müşkil olan ifadeyi, ahirette kafirler için hayatın olmadığını izah ederek müşkili gidermiştir.³⁴¹

Müellifin bazen geniş ifadeleri özetlediği görülmektedir. Örneğin, ‘Alak sûresinde geçen ﴿أرأيت﴾ kelimesine ait tüm açıklamaları sıraladıktan sonra, “hâsılı’l-ma’nâ” (حاصل المعنى) diyerek bu kelimenin “taaccub” (تعجب) ifade ettiğini zikredip konuyu özetlemiştir.³⁴² Bazen ise özet ifadeleri genişletmiştir. Kemâhî, *Beled* sûresinde geçen “İnsanı meşakkat içerisinde yarattık” ifadesindeki “*kebed*” (كبد) kelimesiyle, Hz. Peygamber’in hayatında yaşadığı zorlukları ve insanın ana rahminde yaşadığı zorluklardan başlayarak hayatı boyunca karşılaşacağı bütün zorlukları anlatarak, konuyu bütün yönleriyle açıklamıştır.³⁴³

Müellif, *Nûru’l-Ef’ide* adlı eserinde zaman zaman mezhebî görüşlere yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Genellikle Mu’tezile mezhebine ait görüşler eleştirilirken, diğer mezheplere ait görüşler ise incelendikten sonra aralarında bir tercihe gidilmiştir. Ayrıca *Beydâvî*’nin, Mu’tezile mezhebine itiraz için gönderme yaptığı ifadeler, müellif tarafından da ayrıca belirtilmiştir. Örneğin *Kemâhî*, *Nebe’* sûresinde geçen ﴿جزاء من ربك﴾ âyetini,³⁴⁴ Mu’tezile’nin “Allah’ın mümin kullarını sevaplandırması, kafir kullarını ise

³³⁹ *Kemâhî*, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 1b.

³⁴⁰ *Kemâhî*, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 60a; diğer benzer örnekler için bkz. 204b, 311b, 327b-328a, 330b.

³⁴¹ *Kemâhî*, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 197b; diğer örnekler için bkz. 123b, 172b, 243a, 256b, 302a-302b.

³⁴² *Kemâhî*, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 263b-264a; diğer benzer örnekler için bkz. 24a, 31b, 62a, 85a, 149a, 177a, 192b, 200a, 205b, 223a, 252a, 260a-260b.

³⁴³ *Kemâhî*, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 203a-204b; diğer benzer örnekler için bkz. 130b, 132b, 202b, 205a, 242b, 258b-259a, 324a-342b.

³⁴⁴ *Nebe’*: 78/36.

azaplandırması gerekir” şeklindeki inancına, Beydâvî’nin “Allah’ın vaadi gereğince” açıklamasını ekleyerek Mu’tezile’yi eleştirdiğini dile getirmiştir.³⁴⁵

Kemâhî, yer yer Kur’ân âyetlerindeki inceliği ve bunun manaya sunmuş olduğu katkıyı açıklamıştır. Örneğin Nebe’ sûresi ﴿جزاء من ربك﴾ âyetinde³⁴⁶ geçen “Rab” (رب) kelimesinin niçin “hüm” (هم) zamiriyle “kafirlere” değilde, “kaf” (ك) zamiriyle “resûle” izafe edilmesini, ayrıca bu ifadenin niçin “cezâen ed-dâğîne” (جزاء الطاغين) şeklinde izafetli getirilmeyişini izah ederek, bu âyetteki ince nükteye dikkat çekmektedir.³⁴⁷

Kemâhî, müfessirin maksadını çoğu zaman “ey” (أي), “yani” (يعني), “eşâre” (أشار) ve “yürîdü” (يريد) gibi kesin ifadelerle açıklarken, bazende ihtimal bildiren “yehtemilü” (يحتمل) şeklindeki ifade ile izah etmiştir. Örneğin Kemâhî, Nebe’ sûresi ﴿وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا﴾ âyetinde³⁴⁸ geçen “meâ’s” (معاش) kelimesinin Beydâvî tarafından “vekte meâ’sin” (وقت معاش) şeklinde tefsir edilmesindeki maksadın müfessir tarafından bu kelimenin mastar olarak kabul edilmesinden kaynaklandığı ihtimali üzerinde durmuştur.³⁴⁹

Müellif, Beydâvî’nin yapmış olduğu açıklamalarının üzerine konuyu tamamlamak veya daha açıklığa kavuşturmak için ilave açıklamalar getirmiş ve müfessirin görüşünü temellendirmiştir. Örneğin Beydâvî, Nebe’ sûresindeki “amme” (عم) kelimesinin aslının “ammâ” (عما) olduğunu ve bu kelimedeki “elif”in (أ) hazfedildiğini ve bu meselenin daha önce geçtiğini kısaca izah ederek üzerinde fazla durmamıştır. Kemâhî, bu meselenin Saf sûresinde geçtiğini hatırlattıktan sonra, kelimenin üzerinde genişçe durmuş ve örneklerle konuyu açıklığa kavuşturmuştur.³⁵⁰

³⁴⁵ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 27b-28a; diğer benzer örnekler için bkz. 11b, 30b, 31a, 31b, 33b, 88a, 91b-92a, 93a, 98b, 110b-111a, 120b, 140b, 141b, 142a, 155b-156a, 157a, 196b-197a, 197b, 207a, 217a, 218a, 227b, 229b, 230b, 233a, 240a, 243b-244a, 255b, 262b, 263a, 279a, 280a, 286b, 326b, 334b, 343a.

³⁴⁶ Nebe’: 78/36.

³⁴⁷ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 27b; diğer benzer örnekler için bkz. 16b, 27b-28a, 103a-103b, 202a, 248b, 275b, 335a.

³⁴⁸ Nebe’: 78/11.

³⁴⁹ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 9a; diğer benzer örnekler için bkz. 3b, 19b, 21a, 24a, 27b, 28a, 28b, 30b, 38a, 48b, 52b-53a, 58a, 58b, 66a, 92b, 96b, 126b, 132a, 142a, 148b, 149a, 159a, 168b, 172b, 202b, 209b, 211a, 212a, 217b, 223a, 226b, 229b, 240a, 241b, 243b, 249b, 251a, 252b, 254a, 255b, 263b, 276a, 270a, 270b, 275a, 277a, 282b, 283b, 284b, 287a, 291a, 306a, 310b, 316a, 317b, 321a, 330b, 331a, 340a, 341a, 342b.

³⁵⁰ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 2a-2b; diğer benzer örnekler için bkz. 4a, 12b, 16b, 17a, 20a, 21b, 23b, 29a, 29b, 31a, 31b, 32a, 33a, 42a, 46b, 48b, 50b-51a, 52b-53a, 56a, 63b, 68b, 71a, 77a, 86a, 93b, 98b, 108b, 109a, 115b, 116a, 119b, 120b, 122a, 125a, 127a, 130a, 138b, 139a, 142a, 146b, 148b-149b,

Kemâhî, bazen kendisinin farketmediği bazen de diğer hâşiyelerde dile getirilen nüsha farklılıklarına işaret etmiştir. Yanlış harf yazımından kaynaklanan bu nüsha farklılıkları mananın değişmesine çok az da olsa sebep olmuştur. Muhtemelen bu da müstensihlerin hatalarından ileri gelmektedir. Örneğin Kemâhî, bazı nüshalarda “*es-Sünne*” (السنة) kelimesi yerine “*es-seyyie*” (السيئة) kelimesinin yazıldığını dile getirmiş ve sonrasında hangi kullanımın doğru olduğunu belirtmiştir.³⁵¹

Kemâhî, eserinde bulunan hadisleri çeşitli şekillerde açıklamıştır. Sûre sonlarında verilen hadisler hakkında çoğunlukla Şehâbeddin el-Hafâcî’den aktardığı bilgilerle hadislerin zayıf olduğunu söylemiş, bazen de bu hadislerde geçen kelimeleri i‘rab yönünden izah etmiştir.³⁵² Kemâhî’nin hadislerde kullandığı diğer bir yöntem ise Beydâvî’nin vermiş olduğu hadis metinlerini açıklaması, hadisin sıhhati hakkında bilgi vermesi ve başka bir hadis ile verilen bu hadisin teyid edildiğini söyleyerek söz konusu hadisi zikretmesidir.³⁵³ Bazen de Kemâhî, verilen hadisin sıhhati hakkında kendi görüşünü belirtmiştir. Örneğin Nebe’ sûresinin fazileti hakkında zikredilen hadis için “*Beydâvî’ye hâşiye yazanların bu hadisi terketmelerinden dolayı umulur ki bu hadis zayıftır*” şeklindeki ifadesiyle kendi yorumunu aktarmış olmaktadır.³⁵⁴

Nûru’l-Ef’ide adlı eserde bulunan şiirler, âyetlerin ve Beydâvî’nin metinleri içerisinde geçen kelimelerin açıklanması için Kemâhî tarafından şahit olarak kullanılmıştır. Örneğin Nebe’ sûresinde geçen “*elfâfen*” (ألفاف) kelimesi için Beydâvî şiirden delil getirmekte ve Kemâhî ise bu kelimeyi açıklamakta, şairinin kim olduğunu

151a, 153a, 153b, 157b, 162b, 172b, 174b, 189a, 191b, 192a, 193b, 200a, 200b, 202b, 205b, 213b, 215a, 219b, 225a, 227b, 228a, 230a, 231a, 234a, 237b, 240b, 243a, 243b, 243b, 246a, 247a, 248b, 249b-250a, 251b-252a, 254a, 255b, 256b-257a, 258b, 261b, 263b, 264b, 269a, 270a, 271a, 271b, 272a, 274a, 274b, 275a, 276a, 279a, 284a, 285b, 286a, 288a, 289a, 297a, 297b-298a, 303b, 312a, 313a, 313b, 316a, 322a, 323b, 325b, 328b, 336b, 344b, 345a.

³⁵¹ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 23a-23b; diğer benzer örnekler için bkz. 8b, 9b, 17b, 22b, 29b, 30a, 48b, 50b, 54b, 57b, 65b, 80a, 85a, 85b, 93a-93b, 95a, 99b, 104b, 106b, 111b, 120a, 130b, 131a, 133a, 137a, 158a, 160a, 171b, 172b, 176a, 176b, 178a, 192b, 206a, 221a, 222b, 231a, 232b, 237a, 241a, 242b, 246a, 246a, 250a, 250b, 255a, 259b, 262a, 265a, 281b, 285a, 289a, 290a, 293b, 300b, 307a, 308b, 320a, 321a, 324b, 328a, 330b, 336a-337b, 345a, 346b.

³⁵² Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 254b-255a.

³⁵³ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 100b-101a.

³⁵⁴ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 34b; diğer benzer örnekler için bkz. 15a, 110a, 133a, 134a, 156b, 162a, 183a, 248a, 254b-255a, 261a, 267a, 268a, 268b, 272a, 282b, 287b, 300a, 310a-310b, 317b, 323a, 338a, 338b, 344b.

ve şiirin devamını zikretmektedir. Ayrıca şiirde geçen kelimeleri de değişik hâşiyelerden alıntı yapmak suretiyle izah etmektedir.³⁵⁵

Kemâhî, bazen Beydâvî'nin sunmuş olduğu açıklamalara katılırken bazende bu açıklamaları yetersiz bularak eklemeye yapmıştır. Bazende Beydâvî'nin açıklamalarını kabul etmeyerek kendi görüşünü dile getirmiştir. Örneğin Beydâvî, Nebe' sûresinde geçen “*sübât*” (سبات) kelimesi için “hareket ve hislerden yoksun olmak” açıklamasını kullanırken Kemâhî ise bu ifadenin “rahatlık” manasında olduğunu dile getirmiştir.³⁵⁶

Kemâhî, Beydâvî'nin görüşlerini açıklamakla kalmayıp metinde geçen ifadeler için müfessire, Zamehşerî'ye ve Râzî'ye bazı eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin Beydâvî, Mutaffifîn sûresinde geçen ﴿إِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ﴾ ifadesini³⁵⁷ “*mütecâvizün 'ani'n-nazar*” (متجاوز عن النظر) ifadesiyle tefsir etmiştir. Kemâhî bu ifadenin “an” (عن) harf-i ceriyle kullanılmasının hata olduğunu söyleyerek müfessiri eleştirmiştir.³⁵⁸

Müellif, Beydâvî'nin tefsir etmediği âyetleri bazen kendisi tefsir etmiştir. Örneğin Nebe' sûresinde geçen ﴿سَيَعْلَمُونَ﴾ kelimesini Beydâvî tefsir etmezken Kemâhî, “onlar ölüm anında bunu bilecekler” şeklinde tefsir etmiştir.³⁵⁹ Bazende farklı bir müfessirden istifade ederek âyetin tefsirini yapmıştır. Örneğin Nebe' sûresinde geçen ﴿عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ﴾ ifadesini Kevâşî'nin sözünü aktararak tefsir etmiştir.³⁶⁰

³⁵⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 13b; diğer benzer örnekler için bkz. 23a-23b, 77b, 116b, 119b, 125b, 131a, 132a, 136a-136b, 137a, 141a, 157b, 157b-158a, 177a, 185b, 206a, 235a, 239a, 248b, 252b, 289b, 304a, 306b-307a, 311b, 314a, 328a, 329b, 330a, 343a, 343b.

³⁵⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 7b-8a; diğer benzer örnekler için bkz. 2b, 41a, 76b, 81b, 89b, 97b, 107a, 110b, 111a, 113b, 124b, 125b, 143b-144a, 145a, 146a-146b, 157a, 179a, 188a-188b, 234b, 270b, 294a, 298b, 316b.

³⁵⁷ Mutaffifîn: 83/12.

³⁵⁸ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 107b-108a; diğer benzer örnekler için bkz. 4b-5a, 5b, 8b, 16b, 21a, 32a, 132a-132b, 202b, 232b.

³⁵⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 5b; diğer benzer örnekler için bkz. Nebe'; 9b, 13a, 14b, 19a, 19b, 22b, 23a, 26b, 27a, 27b, 29a, 31a, 33a. Nâzi'ât; 35a, 41a, 42a, 42b, 43a, 44a, 44b, 45a, 46a, 46b, 48b, 49a, 50a, 50b, 51a, 52a, 54b-55a, 56b, 59a. Nâs; 344b.

³⁶⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 4a; diğer benzer örnekler için bkz. Nebe'; 2a, 5a, 7a, 7b, 9b, 10a, 13a, 14a, 17a, 17b, 22b, 27b, 30a, 31a, 33b, 34a. Nâzi'ât; 35a, 35b, 43a, 44a, 44b, 45a, 46a, 46b, 48a, 52b, 53a, 53b, 54a, 57a, 57b, 59a. Nâs; 344b-345a.

2.2.2.3.4. Üslûp Teknikleri

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde; -maksadı belirlemeye yönelik ifadeler, soru-cevap tarzı, dikkat çekici ifadeler kullanma ve konuyu sınıflandırarak açıklama-gibi bir takım üslûp tekniklerini kullanmıştır.

Müellif, Beydâvî'nin Tîn sûresinde «بَعْدُ بِالَّذِينَ» ifadesini tefsir ederken kullanmış olduğu açıklamanın metinden anlaşıldığını ve bunun iki manada kullanılmasının muhtemel olduğunu vurgulayarak, maksadı belirlemeye yönelik açıklama yapmıştır.³⁶¹

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesinde Beydâvî'nin açıklamalarının daha iyi anlaşılması için meseleyi soru-cevap tarzında ele almıştır. Kemâhî'nin eseri içerisinde kullanmış olduğu soru-cevap tarzları şunlardır: “in kîle ... ucîbe ...” (إن قيل ... أجب ...), “in kîle ... el-cevâb ...” (إن قيل ... الجواب ...), “in kîle ... kulnâ ...” (إن قيل ... قلنا ...), “in kîle ... fe kul ...” (إن قيل ... فقل ...), “fein kîle ... fekad yukâlu ...” (فإن قيل ... فقد يقال ...), “in kîle ... vekad kîle ...” (إن قيل ... وقد قيل ...), “fein kîle ... kîle ...” (فإن قيل ... قيل ...), “fein kulte ... kulnâ ...” (فإن قلت ... قلنا ...), “kîle ... kultü ...” (كَيْل ... قلت ...), “fein kulte ... kultü ...” (فإن قلت ... فنقول ...).³⁶²

Müellif'in değişik konular hakkında yaptığı açıklamaların okuyucunun dikkatini çekmesi için “fe teemmel” (فتأمل), “tettali' aleyh” (تطلع عليه), “fe tedebber” (فتدبر) gibi kalıplarla sunmuştur. Ayrıca Kemâhî, taaccup uslûbu olan “li'llahi derrü” (لله در) ifadesiyle de dikkat çekici lafızları kullanmıştır.³⁶³

³⁶¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 253b; diğer benzer örnekler için bkz. 13b, 31a, 33b, 40a, 46b, 49b, 50b-51a, 63b, 94a, 109b, 116a, 120b, 130a, 140a, 144a, 149b, 172b, 184a, 189a, 193a, 193b, 200a, 213b, 219b, 228a, 233b, 241a, 243a, 247a, 254a, 261b, 282a, 288a-288b, 289a, 318a, 328b, 337b.

³⁶² Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2b, 3a, 3b, 10a, 11a, 16a, 17b, 25a-25b, 26a, 26b, 31b, 35b, 37a, 41a-41b, 49a, 58a, 64a, 67b-68a, 70b, 80b, 90b, 93b, 95a, 96b, 98a, 106a, 112b, 120b, 123b, 134b, 144b, 150a-150b, 151b-152a, 162a, 165a, 175a-175b, 184a-184b, 184b-185a, 193b, 196a, 197a-197b, 205a, 207a, 209b, 210a, 211a, 214a, 216a, 233b, 234b, 236a, 238b, 240b, 241a, 248b, 262b, 268b, 270a-270b, 272b-273a, 273b, 283b, 285a, 287b, 291b, 292b, 297b, 298a, 298b, 303a, 303b, 315b, 319a, 323a, 322b, 323b-324a, 328b, 338a, 345b.

³⁶³ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 5a, 6a, 8a, 29b, 34a, 37b, 40b, 41a, 49b, 57a, 58a, 61a, 65b-66a, 69b, 71a, 95a, 105a, 107b, 115b, 116b, 123b, 128b, 139a, 152a, 152b, 167a, 178b, 183b, 190a, 191a, 197a, 206b, 208a, 220a, 229a, 237a, 239b, 240b, 242a, 242b, 247a, 247b, 251a, 253a, 258a, 263a, 264a, 265a, 269b, 273b, 276b, 277b, 280a, 282a, 287a, 288b, 296a, 303a, 312b, 316a, 327a, 332a, 332b, 341a, 343b.

Kemâhî, metinde geçen konuyu sınıflandırarak açıklamıştır. Örneğin Bürûc sûresindeki ﴿وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ﴾ âyetinde³⁶⁴ geçen “burç” (برج) kelimesini sınıflandırarak burçların isimlerini, burçların menzillerini ve vakitlerini izah etmiştir.³⁶⁵

³⁶⁴ Bürûc: 85/1.

³⁶⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 129a; diğer benzer örnekler için bkz. 7b, 13b, 19b, 50b, 75a-75b, 98a, 99b, 101a-101b, 113b-114a, 128a, 129a-129b, 160b-161a, 164b, 166a, 172b, 186a-186b, 198a-198b, 207b, 221b-222a, 228b, 241a, 243b-244a, 266a, 269a, 270a, 271a, 272b, 338a.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE'DEKİ TEFSİRCİLİĞİ

3.1. KEMÂHÎ'NİN HÂŞİYESİNDE ULÛMU'L-KUR'ÂN

Kur'ân ilimleri, inceleme sahasına giren mevzuların özelliklerine göre Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu ilimler Kur'ân'ın lafzı, anlamı ve kapsadığı tarihî olgular itibariyle çeşitli konuları içerirler.

3.1.1. Kur'ân'ın Lafzıyla İlgili İlimler

Kur'ân'ın lafzıyla alakalı olan ilimler, Kur'ân'ın ifade tarzını kapsamaktadır. Bu ilimler özellikleri itibariyle Kur'ân'ın uslûbu, garipleri, müphemleri, kelimelerin farklı anlamlara gelmesi veya Allah'ın yemin etmesi gibi farklı konuları incelemektedir. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde garîbu'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân, el-vücûh ve'n-nezâir ve aksâmu'l-Kur'ân gibi konulara değinmiş ve bu ilimler ile alakalı çeşitli örnekler üzerinde durmuştur.

1. Garîbu'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'de, önceleri kullanılmışken daha sonraları unutulmuş veya çok az kullanılan lafızlar ve diğer Arap lehçelerinden gelen ya da başka dillerden Arapçaya girip Arapçalaştırılan kelimeler, *garîb* olarak değerlendirilmektedir. Garîbu'l-Kur'ân hakkındaki en doğru ve sağlam bilgiler İbn Abbâs'a dayandırılmaktadır.³⁶⁶

Gerek Beydâvî gerekse Kemâhî âyetleri tefsir ederken garîb sayılan kelimelerin hemen hemen hepsini açıklamışlardır. Örneğin Kemâhî, Fîl sûresindeki “*ebâbil*” (أبَابِيل) kelimesinin “kuş sürüsü” anlamına geldiğini ve “*ibbâle*” (إِبَالَة) kelimesinin çoğulu

³⁶⁶ Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'Ulumi'l-Kur'ân* I-IV, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabbiyye (1.Baskı), Beyrut 1957, I, 293; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları (9. Baskı), Ankara 1993, 151-153; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İfav (22. Baskı), İstanbul 2012, 141-142.

olduğunu izah eder.³⁶⁷ Bu konuda örnekler bir hayli fazla olduğu için sadece Nebe' ve Nâziât sûrelerindeki garîb kelimeler dipnotta gösterilmiştir.

2. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Mübhemâtü'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân'da insan, melek ve cin gibi varlıkların veyahut bir topluluk veya kabilenin adının açık bir şekilde değil, ism-i işaretler, ism-i mevsûller, zamirler, cins isimler, belirsiz zaman veya mekan zarflarıyla zikredilmesi demektir.³⁶⁸

Rey ve ictihadla değilde sadece nakille bilinmesi söz konusu olan mübhem âyetlerin, Kur'ân'da zikredilmesinin sebepleri şu şekilde izah edilmektedir:

- 1- Başka bir âyette açıklandığı için tekrar açıklanmaması.
- 2- Meşhur olmasından dolayı isminin açıklanmadan bilinmesi.
- 3- Kişiyi kazanmada daha etkili olduğu için ismin zikredilmemesi.
- 4- İsmine açıklanmasında herhangi bir fayda bulunmaması.
- 5- Belirli kişilere tahsis edilmiş âyetlerin aksine belirli şahıslara değilde bütün herkesi kapsadığına dikkat çekilmesi.
- 6- Kıymet ve değerini ortaya çıkarmak için adı ile değilde güzel bir sıfatla anılması.
- 7- Tahkir etmek, aşağılamak için kötü sıfatla vasıflanması.³⁶⁹

Kemâhî, Abese sûresindeki ﴿ قَتَلَ الْإِنْسَانَ ﴾ ifadesinde³⁷⁰ geçen “*el-insan*” (الإنسان) cins isminden kastedilen şahsın, Utbe b. Rabî'a ve arkadaşlarının olduğunu,³⁷¹ yine Mutaffifîn sûresinde geçen ﴿ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ ﴾ ifadesindeki³⁷² “*hu*” (هـ) zamirinden, azgın günahkar kişi olan Velid b. Muğîre veya Nadr b. el-Hâris yahutta umûmî olarak, aynı vasıfla vasıflanan tüm kişilerin olduğunu açıklamıştır.³⁷³

³⁶⁷ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 309a-309b; Nebe' ve Nâziât sûrelerindeki örnekler için bkz. 4a, 6a, 6b, 7a, 8b, 10a, 10b, 13a, 19b, 20b, 22b, 26a, 27a, 35a, 35b, 36a, 41a, 42a, 42b, 43a, 44a, 45a, 49a, 50b, 51a, 53a, 57a, 57b.

³⁶⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 186, Demirci, *Tefsir Usûlü*, 137.

³⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 156-160; Suyûtî, *Muhtasar el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân -Kur'ân İlimleri-*, (Terc. Ömer Kara), Ravza Yayınları, İstanbul 1993, 177-178.

³⁷⁰ Abese: 80/17.

³⁷¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 67b.

³⁷² Mutaffifîn: 83/13.

³⁷³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 108b; benzer örnekler için bkz. 60a, 122a, 204a, 205a, 221a, 267a, 304a, 307b, 314b-315a, 320a, 323b, 328a.

3. el-Vücûh ve'n-Nezâir

Kur'ân-ı Kerîm'in iyi bir şekilde anlaşılabilir ve kavranılabilirliği için tefsir ilminde öğrenilmesi gereken önemli konulardan biri de şüphesiz “vücûh ve nezâir”dir.³⁷⁴

Vücûh, değişik manalarda kullanılan tek kelimeye verilen addır (“el-hüdâ” الهدى kelimesi; sebât, beyân, feyz, önder, sünnet ve Kur'ân gibi on yedi manaya gelmesi gibi). Nezâir ise birbirine benzeyen kelimeler demektir (Cehennem, nâr, sakar, hudame, cahîm ve sa'îr kelimelerinin azap anlamına kullanılması gibi). Bazı alimler, vücûh ve nezâir konusunu, Kur'ân'ın mucize olduğuna işaret eden bölümlerden biri olarak kabul etmişlerdir. Çünkü Kur'ân'da bir kelime, yirmi manaya gelebildiği gibi, daha az veya daha çok manayada gelebilmektedir. Örneğin beşer kelimelerinde böylesine mana zenginliği bulunmamaktadır.³⁷⁵

Kemâhî, zaman zaman vücûh ve nezâir kelimelerini, âyetlerin manalarının daha iyi anlaşılabilirliği için hâşiyesinde zikretmiştir. Örneğin Kemâhî, “berd” (برد) kelimesinin “nevm” (نوم) uyku manasına geldiğini belirtmiş ve bazı arap lügatında, uykunun sahibini üşüttüğü için “berd” olarak isimlendirildiğini izah etmiştir.³⁷⁶

4. Aksâmu'l-Kur'ân

Kasem kelimesinin çoğulu olan “aksâm”; bir haberin veya şarta bağlı bir durumun Allah'ın isminin veya sıfatlarının zikredilerek kuvvetlendirilmesidir.³⁷⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah, ismine, Kur'ân'a, Peygamberlere, kıyamet gününe, meleklerle ve şems, kamer, leyl gibi kainattaki bir takım varlıklara yemin etmiştir.

Allah (c.c) on yedi sûreye yeminle başlayarak muhatapların dikkatini çekmiştir. Saffât sûresinde meleklerle, Bürûc ve Târik sûrelerinde feleke, Necm sûresinde yıldız, Fecr sûresinde fecre, Şems sûresinde güneşe, Leyl sûresinde geceye, Dûhâ sûresinde kuşluk vaktine, Asr sûresinde zamana, Zâriyât ve Mürselât sûrelerinde havaya, Tûr

³⁷⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 184.

³⁷⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 102; Celâlüddin Abdîrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mecmeu'l-Melik Fahd li Tebâ'ati'l-Mushafu's-Şerîf, Medine 1426 h., 975-976; Suyûtî, *Muhtasar*, 189-191.

³⁷⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 21b; benzer örnekler için bkz. 18b, 19a, 54b, 77a, 77b, 100a, 105b-106a, 106b, 112a, 114a, 138a-138b, 145b, 172b, 185b, 207a, 229b-230a, 241a-241b, 252a, 262a, 280a, 292a, 294a, 303a-303b, 306a, 323a, 332a.

³⁷⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 146.

sûresinde tûr dağına, Tîn sûresinde incire, Nâziât sûresinde insan veya melek topluluğuna, Âdiyât sûresinde atlara yemin edilmiştir.

Kur'ân'daki yeminler konu olarak tevhide, Kur'ân'ın hak bir kitap olduğuna, Peygamberlerin hak olduğuna ve âhiretteki cezanın vâki olacağına dair yeminler şeklinde gruplandırılmaktadır.

Yeminlerin Kur'ân'da yer almasının sebepleri üç başlık altında incelenmektedir.

- 1- İslamiyetten önceki Arapların içtimâî hayatındaki yeminin rolünün büyük olması.
- 2- Allah'ın, âyetlerini ve delillerini, bu tür yeminlerle teyid etmesi.
- 3- Allah'ın, üzerine yemin ettiği varlıkların kıymetini ve önemini göstermesi, kadrini yüceltmesi.

Ayrıca kasem fiilinin başına “nefiy” harfi olan “lâ” (لا) ’nın gelmesi; ziyâde, te’kit lââmı veya nefiy/olumsuzluk içindir.³⁷⁸

Kemâhî, Amme cüz’ünde geçen pek çok kasem örneklerinin mevcudiyetinden dolayı kasem ile ilgili bilgileri teferruatlı olarak verir. Bu tür kasemlerin Kur'ân'daki mevcudiyetine dikkat çekerek bunların sebepleri üzerinde durur. Kemâhî, Peygamberimizin “Allah’tan başka bir varlığa yemin etmeyiniz” buyurduğu halde, Allah'ın ay, güneş, yıldız gibi varlıklara yemin etmesinin nasıl izah edileceğini sorduktan sonra, buradaki kasem edilen varlıkların başına “rab” kelimesinin izafe edilmesi gerektiğini, yani, “göğün rabbine”, “yıldızın rabbine” şeklinde takdir edilmesini söyler.³⁷⁹

3.1.2. Kur'ân'ın Anlamıyla İlgili İlimler

Kur'ân ilimlerinin bir kısmı da Kur'ân'ın anlam boyutuyla ilgilenmektedir. Bu ilimler, Kur'ân âyetlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Bu ilimler ise Kur'ân'ın müteşâbihlerini, hurûf-u mukatta‘alarını, i‘câzını, müşkillerini, âyetleri ve sûreleri arasındaki münâsebâtlarını ve Kur'ân okumanın faziletini incelemektedir. Fakat

³⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 169-171; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 147-151.

³⁷⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 144b; benzer örnekler için bkz. 35a, 124b, 128b, 145a, 181a, 184b, 185a, 201b, 202b, 211a, 225a, 233a, 249b, 288a, 297b, 300b.

bu ilimlerin çoğu, *Nûru'l-Ef'ide* isimli eser sadece Amme cüz'ünün hâşiyesinden müteşekkil olduğu için bu eserde yer almamaktadır.

1. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Münâsebâtü'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet ve sûreler arasındaki mana ilişkisini ortaya koyan bir ilimdir.³⁸⁰

Kemâhî, gerek âyetler gerekse sûreler arasındaki münâsebâta yer vermiştir. Müellif, Nebe' sûresi ile Mürselât sûresi arasındaki münâsebâtı, Bikâî'nin *Münasebât*'ından şu şekilde aktarmıştır. “Allahu Teâlâ, Mürselât sûresinde Mekke kafirlerinin fasl gününü inkar ettiklerini haber verip, kafirlerin bu Kur'ân'ı inkar ettiklerine ve bundan sonra da herhangi bir şeye iman etmeyeceklerine hükmettiğinde, onları büyük bir hayret içerisinde kınayarak, azap ile tehdit ederek ve istifhâm sigasıyla buyurdu ki: ﴿عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ﴾ Mekke ehli birbirlerine neyi sorup duruyorlar?”³⁸¹

Kemahî, Nebe' sûresinde geçen ﴿إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا﴾ âyetinden³⁸² önce, önceki âyetlerde Allah'ın, kıyametin kopuş sahnelerini tasvir ettiğini, sonrada bu âyet ile cehennem ve cehennemin durumlarının tasvirine geçtiğini belirterek iki âyet arasındaki mana bütünlüğüne işaret etmiştir.³⁸³

2. Fezâilü'l-Kur'ân

Fezâilü'l-Kur'ân, herhangi bir sûrenin veya âyetin üstünlüğünden, faziletinden bahseden veyahut o sûre veya âyeti okuyana müjde veren rivayetlerdir. Kur'ân'ın faziletine dair bilgiler, tefsir kitaplarında ve hadis mecmualarında kendine yer bulmuştur. İslâmi eserlerde bu konuda geniş bilgiler sunulmuş, özellikle meşhur hadis mecmualarında ise bu konuyla alakalı müstakil kitap ve bab bölümleri oluşturulmuştur. Kur'ân'ın faziletine dair bu hadisler, Kur'ân'ın genelinden çok, sûrelerin faziletiyle alakalıdır. Ancak Kur'ân'ın her sûresiyle alakalı olarak Ubeyy b. Ka'b kanalıyla

³⁸⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 204; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 191.

³⁸¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 2a.

³⁸² Nebe': 78/21.

³⁸³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 18a; diğer örnekler için bkz. 30b, 119a, 136a, 211a, 225a, 255a, 311a-311b, 319a-319b, 323b.

sunulan bu rivayetlerin çoğunluğu uydurmadır. Ve bu uydurma hadislere, genellikle Zemahşerî, Beydâvî ve Ebussuûd Efendi'nin tefsirlerinde rastlanmaktadır.³⁸⁴

Kemâhî'nin üzerinde durduğu konulardan birisi de Beydâvî'nin, bu rivayetlerin uydurma olduğuna dair herhangi bir değerlendirme yapmaksızın sûrelerin sonunda zikretmiş olduğu fezâilü'l-Kur'ân'a dair hadislerle ilgili değerlendirmeleridir. Bu rivayetlerin mevzu oluşu ile yapmış olduğu değerlendirmeler, genellikle Şehâbeddin el-Hafâcî'nin hâşiyesinden yapmış olduğu nakillere dayanmaktadır.³⁸⁵

3.1.3. Tarihî Olgularla İlişkili İlimler

1. Sebeb-i Nüzûl

Kur'ân âyetlerinin indiriliş sebepleri, esbâb-ı nüzûl kavramı ile ifade edilmektedir. Kur'ân âyetlerinin indirilişi iki şekilde olmaktadır:

- 1- Herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın, doğrudan indirilen âyetler.
- 2- Bir sebebe bağlı olarak indirilen âyetler (Herhangi bir olayın meydana gelmiş olması, bir takım özel durumların vukû bulması ve Hz. Peygamber'e yöneltilen bir takım suallerin gerçekleşmesi).³⁸⁶

Kur'ân'ın doğru anlaşılmasında önemli bir yere sahip olan sebeb-i nüzûl için bazı özel tabirler kullanılmaktadır.

Bunlar; “âyetin nüzûl sebebi şudur” (سبب نزول هذه الآية), “bunun üzerine Allah şu âyeti indirdi” (فأنزل الله هذه الآية), “bu olay üzerine şu âyet nâzil oldu” (نزلت هذه الآية).³⁸⁷

“İtibar lafzın umûmiliğine mi yoksa sebebin husûsiliğine midir?” konusunda ihtilaf edilmiştir. Birçok âyet, özel sebepler için inmiştir. Fakat bu âyetlerin hükümleri nüzûl sebebinin dışına çıkarak umûm ifade etmişlerdir ki sahih olan görüşte lafzın umûmiliğidir.³⁸⁸

³⁸⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 201-203; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 195, 197.

³⁸⁵ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 34b, 60a, 76b, 92a, 99b, 119a, 128b, 144a, 154b, 170a, 181a, 201a, 211a, 224b, 233a, 241b, 249b, 254b-255a, 268b, 274b, 282b, 287b, 292a, 294a, 300a, 303a, 307a, 309a-310a, 313a, 316b, 320a, 323a, 326b-327a, 332a, 338b, 344b, 348b.

³⁸⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 190; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 115; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 210-211.

³⁸⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 213.

³⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 22; Suyûtî, *Muhtasar*, 80.

Kemâhî, bazen âyetlerin iniş sebepleri ile ilgili açıklamalarda bulunarak, bazen de sebab-i nüzûl konusundaki ihtilafları zikredip rivâyetleri değerlendirerek, âyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Örneğin İnfitâr sûresindeki ﴿يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَرَّكَ﴾³⁸⁹ ile ilgili olarak, cennet ve cehenneme gireceklerin kimler olduğu konusunda âyette ifade edilen “insan” kelimesinin mekke’deki müşrikler hakkında indiğini göstermesine rağmen, *sebebin husûsiliği hükmün umûmiliğine engel değildir* usûl kaidesi gereği, her insana şamil olmasında bir engel bulunmadığını bildirmektedir.³⁹⁰

2. Nâsîh ve Mensûh

Nâsîh-Mensûh, Kur’ân tefsiri ile yakından ilişkili bir disiplin dalı olarak kabul edilmekte ve nâsîh–mensûh meselesi bilinmeden bir kimsenin Kur’ân’ı tefsir etmesi caiz görülmemektedir.³⁹¹

Şer’i bir hükmü, başka bir şer’i delille kaldırmak manasına gelen nâsîh-mensûh, her ne kadar hakkında ihtilaf olsa da varlığı kabul edilmekte ve şu kısımlara ayrılmaktadır:

- 1- Hükmü mensûh, metni bâkî kalan âyetler.
- 2- Metni mensûh, hükmü bâkî olan âyetler.
- 3- Metni ve hükmü mensûh olan âyetler.³⁹²

Nesh meselesi, ya Hz. Peygamber’den gelen bir nakille veyahut sahâbenin “şu âyet şu âyeti neshetti” şeklindeki haber vermesiyle bilinebilir.³⁹³

Kemâhî, neshin varlığını kabul eder. Ancak hâşiye yazdığı 30. cüzde bu konuya dair örnekler yok denecek kadar azdır. Beydâvî, ‘Alâ sûresindeki ﴿سُنُّرُوكَ فَلَا تَنْسَىٰ إِلَّا مَا﴾³⁹⁴ ile alakalı olarak “illâ” (لا) istisnâ edatından dolayı tilavette nesh

³⁸⁹ İnfitâr: 82/6.

³⁹⁰ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 93b; benzer diğer örnekler için bkz. 3a, 34a, 45b, 56b, 60a-60b, 67b, 93b-94a, 100a-100b, 117a, 117b, 124a, 127b, 132b, 145a, 156b, 159a, 165a, 166a, 173a, 192b, 200a, 203b, 224b-225a, 231a-231b, 232b, 235b, 236a, 241b, 259b, 261a, 265b-266a, 267a, 268b, 272b, 274b-275a, 289b, 294a, 294b, 299b, 301b, 318a, 320b, 323a-323b, 327a, 332b-333a, 342b.

³⁹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 1435.

³⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 35-40; Suyûtî, *el-İtkân*, 1440-1441; Suyûtî, *Muhtasar*, 133-134; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 127; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 232-236.

³⁹³ Suyûtî, *Muhtasar*, 135.

³⁹⁴ ‘Alâ: 87/6.

olgununun var olduğunu söylemektedir. Kemâhî de “unutturma”nın nesh olgusunda bir neden olduğunu kabul etmekte ve “Allah âyetlerinden birinin tilavetini nesh etmeyi murad ettiğinde, Nebîsine o âyeti okumamasını ve o âyetle namaz kılmamasını emreder. Bu durum O’nun unutmasına, kalbinden gitmesine sebep olur”,³⁹⁵ ayrıca Kâfirûn suresindeki “sizin dininiz size benim dinim bana” ifadesi insanların küfrü seçmelerine izin vardır, ancak bu müslümanların cihaddan men edilmesi anlamına gelmez. Bu âyet kıtâl âyetiyle nesh olunmuştur,³⁹⁶ şeklindeki ifadeleriyle izah etmektedir.

3. Kasasü'l-Kur'ân

Kıssa, geçmiş eserleri ve izleri ortaya çıkararak, bu şekilde unutulmuş veya bilinmeyen olaylar üzerinde dikkatleri yoğunlaştırarak, insanı tefekküre yönelten bir olgudur.³⁹⁷

Kur'ân'da önceki peygamber ve geçmiş milletlere ait kıssalar mevcuttur. Kur'ân'daki mevcut kıssaların amacı, tarihi olayların kronolojik olarak anlatılması değil, bu kıssalardan ibret alınmasıdır. Hatta bazı kıssalar, çok az bir ekleme veya çıkarma yapılarak birkaç kez tekrar edilmiştir.³⁹⁸

Kur'ân kıssaları bir takım özelliklere sahiptir.

- 1- Kur'ân kıssalarında zaman ve mekan söz konusu edilmeyip, şahıs unsurlarına da çoğu zaman rastlanılmaz.
- 2- Yusuf sûresi hariç hiçbir kıssa bir bütün olarak anlatılmaz.
- 3- Kur'ân, kıssayı hangi maksatla anlatmak istiyorsa sadece olayın o yönünü vermekle yetinir.
- 4- Kur'ân, Araplar arasında yaygın olarak bilinen kıssalara yer verir.
- 5- Kur'ân, kıssaları Arap toplumundaki edebî ve menkıbevî özelliklerle anlatır.
- 6- Kur'ân, kıssalar üzerinde bazı tasarruflarda bulunarak bazı önemsiz kısımları atlar.
- 7- Kur'ân, kıssaları çok defa tekrar eder.³⁹⁹

³⁹⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 161b-162a.

³⁹⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 322b-323a.

³⁹⁷ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 202; Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan (3. Baskı), İstanbul 2019, 69.

³⁹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 171-172; Demir, 70.

³⁹⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 205-206.

Kıssalar, Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Kemâhî'de çok olmamakla beraber kıssaları açıklama cihetine gitmiş, kayaları oyarak kendilerine ev yapan Semûd kavminin ne tür evler yaptığna, Âd, Semûd ve Firâvun'un kavminin nasıl helak olduğuna dair bilgiler sunmuştur. Örneğin Kemâhî, Fecr sûresinde bu kavimlerin çok fesad çıkardıklarını ve azdıklarını ve bu yüzden helak edildiklerini fakat nasıl helak edildikleri hususunun Kur'ân'da mübhem bırakıldığını ifade etmiş, Hakka sûresinde bu mübhemliğin giderildiğini hatırlatarak, azap ve helakın nasıl olduğuyla ilgili bilgiler sunmuştur.⁴⁰⁰

4. Mekkî-Medenî

Sûrelerin mekkî-medenî oluşu hakkında islâm alimleri üç görüş ileri sürmüşlerdir.

- 1- Zamanı/Hicreti esas alanlar; Mekke'de veya Medine'de, Mekke'nin fethi veya Vedâ Haccı senesinde olsun, hicretten önce inenler mekkî, hicretten sonra inenler ise medenî'dir.
- 2- Mekanı esas alanlar; Hicretten sonra olsa bile Mekke'de inen âyetler mekkî, Medine'de inen âyetler ise medenîdir.
- 3- Hitabı esas alanlar; Mekkelilere hitaben inen âyetler mekkî, Medinelilere hitaben inen âyetler ise medenî'dir.

İslâm alimleri, bu görüşler içerisinde en isabetli olanın birinci görüş olduğunu kabul etmektedirler.⁴⁰¹

Kemâhî, sûrelerin veya âyetlerin Mekke'de mi yoksa Medine'de mi indiğini mutlaka belirterek ihtilaf olan konularda ihtilafı giderme yollarını göstermiştir. Örneğin İnşikâk sûresinin münafıklar hakkında indiğini dolayısıyla bu sûrenin Mekke'de nazil olmasının uzak bir ihtimal olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰² Müellif, Beled sûresinin âyet sayısı hakkında ihtilaf olmadığını, ihtilafın bu sûrenin mekkî mi yoksa medenî mi olduğu üzerinde yoğunlaştığını belirtmiş daha sonra ilgili görüşleri zikretmiştir.⁴⁰³ Aynı şekilde Kemâhî, Âdiyât sûresinin İbn Mesud'un görüşüne göre Mekke'de indiğini

⁴⁰⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 189b; diğer örnekler için bkz. 134a-134b, 143a, 186a-186b, 187a, 188a, 189b, 221a, 223a-224a, 308a-308b.

⁴⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, 45-47; Cevdet Bey, 22; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 59-60; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 103-104.

⁴⁰² Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 128a.

⁴⁰³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 201a.

Cabir, Hasan, İkrime ve Atâ'nın da bu görüşte olduğunu bildirdikten sonra başka bir görüşe göre bu sûrenin Mekke'nin fethinde nazil olduğunu dolayısıyla medenî olduğunu söyleyerek bu çelişkili rivayetleri uzlaştırma yoluna gitmiştir.⁴⁰⁴

3.1.4. Diğer Bazı Konular

1. Vahiy

Vahiy, “Yüce Allah’ın genel olarak varlıklara hareket tarzlarını bildirmesi, özel olarak da insanlara ulaştırmak istediği ilâhî emir, yasak ve haberlerin tümünü vasıtalı veya vasıtasız bir tarzda, gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletilmesidir.”⁴⁰⁵

Allah insan ile; vahiy, perde arkasından konuşmak veya bir elçi göndermek suretiyle iletişim kurmaktadır. Bu durum da Şûrâ sûresinin 51. âyetinde “*Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur veyahut bir elçi gönderir de izniyle dilediğini vahyeder. Doğrusu O, pek yücedir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir*” denilerek belirtilmiştir.

Âyette geçen “elçi göndermek” şeklinde olan vahiy, “el-vahyü'l-celî/açık vahiy diye adlandırılmakta ve bu da iki şekilde gerçekleşmektedir.

- 1- Melek aracılığıyla alınan vahiy. Bu da Cebrâil’in hem kendi suretinde hem de insan suretinde getirdiği vahiy türüdür.
- 2- Ses aracılığıyla alınan vahiy. Hz. Peygamber’e bazen bu vahiy türü “çingirak” veya “zil” sesine benzer bir sesle verilmiştir ki en zor ve en sıkıntılı olan vahiy türünde bu olduğu rivayet edilmektedir.⁴⁰⁶

Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı eserinde Kur’ân vahyi ile alakalı olarak, vahyin ne zaman indirilmeye başladığını, vahyin çan ve zil sesine benzer bir ses şeklinde geldiğini, Cebrâil’in Dihye isimindeki adamın şekline girerek gelmesini çeşitli hadislerle izah etmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 287b, diğer örnekler için bkz. 2a, 34b, 60a, 76b, 92a, 99b-100a, 119a, 128b, 144a, 154b, 170a, 179b, 181a, 194a, 211a, 224b, 233a, 240b, 241b, 249a, 249b, 255a, 274b, 282b, 292a, 294a, 300a, 303a, 307a, 310b, 313a-313b, 316b, 320a, 323a, 327a, 332a, 338b, 344b.

⁴⁰⁵ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 47.

⁴⁰⁶ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 55-56.

⁴⁰⁷ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 66b-67a, 84b, 86a-86b, 87a-87b, 88a, 89b, 90b, 153b, 159a, 159b-160a, 163a-163b, 235b-236a, 236b-237a, 239b-240a, 241b, 243a, 245b, 248b-249a, 257b, 270a-270b, 277a, 317b.

2. Kur'ân Tarihi

Kemâhî, az da olsa Kur'ân tarihi ile ilgili bilgilere temas etmiş, Kur'ân'da sûrelerin sıralaması hususunda resm-i mushaf veya diğer sahâbelerin kendileri için yazdığı özel mushafarla karşılaştırmalar yapmıştır. Örneğin Kemâhî, Kureyş ve Fîl sûrelerinin Ubey b. Ka'b'ın mushafında tek bir sûre olarak yazıldığını ifade etmiştir.⁴⁰⁸ Başka bir örnekte İnşirâh sûresindeki ﴿إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾ âyetinin⁴⁰⁹ İbn Mes'ûd'un mushafında tekrarsız bir defa yazıldığını belirtmiş,⁴¹⁰ sûrelerin fazileti ve birbirine olan üstünlüğünü tartışmış ve bu konu hakkında hadislerden deliller getirmiştir.⁴¹¹

3. İ'râbu'l-Kur'ân

Müfessirin bilmesi gereken ilimlerden birisi de İ'râbu'l-Kur'ân konusudur. Çünkü i'râb bilmek âyet manalarının daha iyi kavranmasına yardımcı olmaktadır. İ'râb, manaları açıklığa kavuşturduğu gibi, konuşanın maksadının da kavranmasına katkı sağlamaktadır. Hz. Ömer (r.a.)'in şöyle dediği rivayet edilir: “Kur'ân'ı öğrendiğiniz gibi, onun lugâtını, farz ve sünnetlerini de öğreniniz.”⁴¹²

Kemâhî, kelimeleri açıklarken zaman zaman i'râb konularına temas etmiş, kelimelerin ve cümlelerin i'râbını yapmıştır. Genelde hâşiyesinde sarf, nahiv, i'râb ve kıraat ilimlerini bir arada ve sistematik bir şekilde kullanmıştır. Bu durum hâşiye içerisinde rahatlıkla görülebilmektedir. Örneğin Târik sûresi ﴿إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾ âyetindeki⁴¹³ “lemmâ” (لَمَّا) kelimesini İbn Âmir, Âsım ve Hamza şeddeli, diğerleri şeddesiz okumuşlardır. Kemâhî, “in” (إِن) in muhaffefe ve “lâm” (لَام) ın fasıla olduğunu belirtmiş, “küllü” (كُلُّ) kelimesini mübteda, “hâfızun” (حَافِظٌ) kelimesini de haber olarak açıklamıştır.⁴¹⁴ Yine aynı sûrede “lemmâ” (لَمَّا) kelimesinin “lemâ” (لَمَّا) şeklinde okunması durumunda bu kelimenin, “illa” (إِلَّا) manasında istisna durumunda olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 312a-312b.

⁴⁰⁹ İnşirâh: 94/6.

⁴¹⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 248a.

⁴¹¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 338a.

⁴¹² Suyûtî, *el-İtkân*, 1219-1220.

⁴¹³ Târik: 86/4.

⁴¹⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 146b.

⁴¹⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 146b.

4. Fâsıla

Fâsıla, şiirdeki kafiye, secideki karine gibi, âyetin son kelimesine verilen isimdir. Çoğulu “fevâsıl” olan bu kelimenin son harfine de “harfu’l-fâsıla” denmektedir.⁴¹⁶

Örneğin Kemâhî, Fecr sûresindeki ﴿وَالشَّعْبِ وَالْوَتْرِ﴾ âyetinde⁴¹⁷ fâsıla uygun olsun diye “şef” (شفع) kelimesinin “vetr” (وتر) kelimesinden önce getirildiğini,⁴¹⁸ ayrıca aynı sûredeki ﴿بِالْوَادِ﴾ kelimesindeki,⁴¹⁹ aslı “el-vâdî” (الوادي) şeklinde olan kelimenin âyet sonuna uygun olması için “el-vâdî” (الواد) şeklinde yazıldığını ifade etmiştir.⁴²⁰

3.2. KEMÂHÎ’NİN TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ / TEFSİRCİLİĞİ

Tefsirler, genel olarak rivâyet ve dirâyet tefsirleri şeklinde iki kısma ayrılmaktadır.

Rivâyet Tefsiri (me’sûr/naklî): Bazı âyetlerin, Kur’ân’daki başka âyetlerle, Hz. Peygamberin, sahâbenin, tâbi’ûnun sözleriyle açıklanmasıdır.⁴²¹ Rivâyet tefsirinde, gerek Hz. Peygambere gerekse sahâbî ve tâbi’ûna isnad edilen rivâyetler bulunduğundan, rivâyet tefsirinin zayıf noktaları ortaya çıkmaktadır. Bu zayıf noktalar, uydurma haberlerin çokluğu, İsrâiliyatın girişi ve isnadların hazfi şeklinde üç grupta kendini göstermektedir. Rivâyet tefsirlerinde âyetlerin manaları, kıraât vecihleri, muhkem ve müteşâbihler, nüzûl sebepleri, nâsih-mensûh ve Arap şiiri gibi konular ele alınıp incelenmektedir.⁴²²

Dirâyet Tefsiri (re’y/ma’kûl): Rivâyetlerle yetinmeyip, dil, edebiyat, din, mezhep ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsirlerdir.⁴²³

⁴¹⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 1784; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 55; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 101.

⁴¹⁷ Fecr: 89/3.

⁴¹⁸ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 182b.

⁴¹⁹ Fecr: 89/9.

⁴²⁰ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 188a; benzer örnekler için bkz. 19a, 22a, 148a-148b, 151a, 159a, 161a, 165a, 184a, 203a, 213a, 214b, 215b, 219b, 227b, 235b, 241b, 252b, 256a-256b, 260b, 269b-270a, 291b, 328a, 340b, 348a.

⁴²¹ Cevdet Bey, 48; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 524; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 228.

⁴²² Cevdet Bey, 48-50; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 601; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 229; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 125-128.

⁴²³ Cevdet Bey, 50; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 152.

3.2.1. Rivâyet Tefsiri Açısından

1. Âyetin Âyetle Tefsiri

Kemâhî, Nebe' sûresindeki ﴿يَتَسَاءَلُونَ﴾ ifadesini, “Mekkeli müşriklerden bir kısmının öldükten sonra dirilmeyi inkar ettiklerini, bir kısmının ise şüphe içerisinde olduklarını” En‘âm sûresinin 6. ve Fussilet sûresinin 41. âyetleriyle tefsir etmiştir.⁴²⁴ Aynı şekilde, Nâs sûresinde geçen “*Hannâs*” (خناس) kelimesinin bir manasının da “rücu etmek”, “geri kalmak”, “gizlenmek” manasına geldiğini, Tekvîr sûresinin 81. âyetini örnek göstererek âyeti âyetle tefsir etmiştir.⁴²⁵

2. Âyetin Hadisle Tefsiri

Müellif, Tekâsür sûresindeki ﴿ثُمَّ لَنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ﴾ “âhirette bütün nimetlerin hesabının sorulacağıının” ifade edildiği ayetteki⁴²⁶ “nimet”ten kastın “*sıhhat ve boş vakit*” olduğunu “iki nimet vardır ki insanlardan çoğu bunlardan habersizdirler: sıhhat ve boş vakit” hadisiyle tefsir etmiştir.⁴²⁷

3. Âyetin Sahâbe, Tâbi‘ûn ve Etbâ‘u’t- Tâbi‘în Kavliyle Tefsiri

Kemâhî, Fecr sûresinde geçen ﴿وَالْفَجْرِ﴾ âyetini,⁴²⁸ İbn Abbâs’ın, “fecr, her gün bilinen sabaktır” sözüyle tefsir etmiştir.⁴²⁹

Kemâhî, Ğâşiye sûresindeki ﴿فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ﴾ ifadesinde⁴³⁰ geçen “yüksek” (عالية) kelimesini, Atâ b. Ebî Rebâh’ın “derece, gökyüzü ve yeryüzü arasındaki yükseklik gibidir” sözüyle tefsir etmiştir.⁴³¹

⁴²⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 5a.

⁴²⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 347b; diğer örnekler için bkz. 7a, 8b, 9b-10a, 13a, 15a, 18b, 27a, 29a, 33a, 38b, 39a, 39b, 41a, 47a, 69a, 73a, 78b, 80a, 81a, 81b, 92a, 92b, 93b, 97a, 98b, 104b, 109a, 115b, 117a, 117b, 120b, 122a, 122b, 123a, 123b, 125a, 130a, 140a, 167b, 170b, 181a, 183b, 188a, 198a, 201b, 211b, 225a, 233a, 242a, 250b, 271a, 276a, 276b-277a, 278a, 290b, 292b, 293a, 294b, 296a, 296b, 298a, 299b, 302a, 314a, 315a, 327a, 340a.

⁴²⁶ Tekâsür: 102/8.

⁴²⁷ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 299a-299b; diğer örnekler için bkz. 13a, 14b-15a, 16a, 26a, 32a-32b, 35b, 39a, 73a, 75a, 93a, 96b, 97b-98a, 100b-101a, 104b, 109b, 129, 163b, 167a, 183a, 196a, 248a, 250a, 254b, 257b, 265b-266a, 268a, 285a, 294b-295a, 295b, 300b, 301a, 341b.

⁴²⁸ Fecr: 89/1.

⁴²⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 181a; diğer örnekler için bkz. 18a, 35a, 75b, 77a, 78a, 83a, 104b, 113a, 116b, 119b, 120b, 158b, 190a, 203a-203b, 248a, 267b-268a, 288a, 293a-293b, 299b, 309b.

⁴³⁰ Ğâşiye: 88/10.

⁴³¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 174a; diğer örnekler için bkz. 35b, 68b-69a, 73b, 92b, 115a, 115-116a, 119a, 123a, 124b, 159a, 181b, 195b, 201a, 207a-207b, 273b, 296a, 341b.

4. İsrâiliyyât

Kemâhî, âyetlerin tefsirini yaparken isrâiliyyât türü rivâyetleri kullanmaktan çekinmemiştir. Örneğin Kemâhî, Şems sûresinde geçen ﴿نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا﴾ ifadesi⁴³² ile alakalı olarak, Mukâtil b. Süleyman'ın “*cennette hayvanlardan on tane vardır. Salih'in devesi, İbrahim'in koçu, İsmail'in keçisi, Musa'nın sığırı, Yunus'un balığı, Üzeyr'in eşeği, Süleyman'ın karıncası, Belkıs'ın hüdhüdü, Peygamberimizin devesi ve -Allah bu köpeği koç şekline sokacaktır- Ashâb-ı kehf'in köpeği,*” rivâyetini çekinmeden kullanmıştır.⁴³³

5. Kıraat olgusu

Kemâhî, hâşiyesinde kıraât ile ilgili olarak, âyetlerdeki kelime okunuşlarına, sahih ve şaz kıraâtlara, kıraât imamlarına ve okunuş farklılıklarından meydana gelen anlam değişiklikleri gibi çeşitli durumlara dikkat çekmiştir. Örneğin Nebe' sûresindeki ﴿جَرَءٌ وَفَاقًا﴾ âyetinde⁴³⁴ geçen “vifâken” (وفاقا) kelimesinin “viffâken” (وفاقا) şeklinde şeddeli okunduğunu ve bu okunuşun şaz kıraât olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁵

6. Arap Şiiri

Cahiliye Arap şiiri, tefsir ilmi için önemli bir kaynaktır. Şiirler, âyetlerde geçen kelimelerin istikâkları ve anlamlarının tespitinde istişhâd için kullanılır. Örneğin Kemâhî, Nebe' sûresindeki ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ âyetinde⁴³⁶ geçen “kizzâben” kelimesinin, şeddesiz “kizâben” (كذابا) şeklinde okunabileceği konusunda A‘şâ'nın şiirinden istişhadda bulunmuştur. Şiirin sonundaki vezin şekline dikkat çekerek fazla bilgi elde etmek isteyenlerin “Arûz” ilmine müracaat etmelerini söylemiştir.⁴³⁷

⁴³² Şems: 91/13.

⁴³³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 222b; diğer örnekler için bkz. 29a-29b, 48b, 134b, 158a, 188b-189a, 271b-272a, 283a.

⁴³⁴ Nebe': 78/26.

⁴³⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 22a; diğer örnekler için bkz. 4b-5a, 6a, 7a, 12a-12b, 13a, 16b, 19a, 22b, 23a, 24b, 27b, 29a, 29b-30a, 43b-44a, 46b, 47a, 54b, 59a, 60b, 61a, 63b, 81b, 89b-90a, 96a, 110b, 115a, 116a, 117b, 119a, 123b, 126b, 143b, 144a, 146b-147a, 156a, 158a, 169a, 172a, 174a, 178a, 183b, 184a-184b, 188a, 193a, 194a, 194b, 198b, 199b, 208b, 209a, 210b-211a, 224b, 241a, 249b, 266b, 274a, 280a, 283a-283b, 286a, 291a, 291b, 292a, 291b-29a, 298b, 304a, 304b, 305a, 306a, 308b, 309a, 311b, 312a-312b, 313b, 315a, 316b-317a, 323a, 328a, 328b, 330b, 331b, 335a, 337b, 344b.

⁴³⁶ Nebe': 78/28.

⁴³⁷ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 23a; diğer örnekler için bkz. 13b, 23b, 77b, 116b, 119b, 125b, 131a, 132a, 136a-136b, 137a, 141a, 157b, 157b-158a, 177a, 185b, 206a, 235a, 239a, 248b, 252b, 289b, 304a, 306b-307a, 311b, 314a, 328a, 329b, 330a, 343a, 343b.

3.2.2. Dirâyet Tefsiri Açısından

1. Arap Dili ve Belâğâtı

Dirâyet tefsirinde kullanılan yöntemlerden birisi de dil tahlilleri yapmaktır. Lugât, iştikâk, sarf ve nahiv gibi dile ait konularda geniş tahliller yapmak, Kemâhî'nin başvurduğu konuların başında gelmektedir. Örneğin Kemâhî, Âdiyât sûresinde geçen “hussile” (حَصِّل) kelimesinin tahlilini yaparak, kök anlamları üzerinde durmuş ve “tahsîl” (تَحْصِيل) kelimesinin aslının; kabuktan özün, maden taşından altının, samandan buğdayın, süttten yağın çıkartılması gibi, örtülü olan şeyin ortaya çıkartılması olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁸

İştikak bir kelimenin kök bilgisini bulmaktır. Örneğin Kemâhî, Abese sûresindeki ﴿ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ﴾ âyetinde⁴³⁹ geçen “enşere” (أَنْشَرَ) kelimesinin kök sülâsisinin “neşere” (نَشَرَ) olduğunu ve her iki kelimenin de “ihya” (أَحْيَا) anlamına geldiğini izah etmiştir.⁴⁴⁰

Kemâhî, bazen metin içerisinde geçen kelimeleri sarf yönünden de incelemiştir. Örneğin Nebe' sûresinde geçen “amme” (عَمَّ) kelimesinin aslının “an mâ” (عَنْ مَا) olduğunu, istifhâm edatının başına harf-i cer geldiğinde istifhâm edatında bulunan “elif”in düştüğünü açıklamıştır. Daha sonra “anme” (عَنْم) olan kelimedede “nun” ve “mim” harflerinin mahreçlerinin mutekârib olmasından dolayı “nun” harfinin “mim”e dönüştürüldüğünü ve iki aynı cins harf “mim”lerin yan yana gelmesinden dolayı

⁴³⁸ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 291a; diğer örnekler için bkz. 4a, 6b, 10a, 10b, 11a, 11b, 13a, 13b, 15b, 17b, 21b, 22a, 26b, 36b, 52a-52b, 64b, 65a, 70b, 72b-73a, 75b, 79a, 85a, 89a, 89b, 95b-96a, 100a, 102b, 108b, 109b, 113a, 114a, 114b, 119b, 120a, 122a, 124a, 125b, 126b, 135b, 136a, 142b, 144a, 148a, 158b, 171a, 183a, 189b, 192a, 194a, 203a-203b, 204b, 206a, 206b, 208b-209a, 211a-211b, 220b, 221b, 223a, 225a, 226a, 227b, 230b, 231b, 234a, 235a, 241a, 241b-242a, 244b, 245a, 250a, 251a, 251b, 252a, 256a, 266a, 277a, 278b, 283b, 288a, 288b, 291a-291b, 292a, 292b, 293a, 293b-294a, 303a, 307a, 309a.

⁴³⁹ Abese: 80/22.

⁴⁴⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 70a-70b; diğer örnekler için bkz. 7a, 7b, 8a, 18a, 19b, 27a, 28b, 29a, 33a, 38b, 39a, 39b, 45a, 46b, 64a-64b, 66b, 67a, 67b, 72b, 74a, 78a, 84b, 92b, 105b, 111b-112a, 120b, 121a, 124b, 125a, 129b, 138a-138b, 144b, 145a, 145b, 147b, 148a, 150b, 152b, 153a, 166b, 167b, 170b, 172a, 172b, 173a, 175a, 175b, 180-180b, 190b, 193b, 194a, 194b-195a, 200b, 203b, 219a, 225b-226a, 227a, 242a, 251a-251b, 256a, 261b, 263a, 267b, 276a, 278b, 283b, 286a, 290a, 294a, 294b, 309b-310a, 311b-312a, 317a, 322a, 338b, 341a, 347b.

kelimenin idğam edildiğini ve kelimenin son şeklinin “amme” (عم) olduğunu belirtmiştir.⁴⁴¹

Yine Kemâhî, metin içerisinde bazı cümlelerin i'râblarını yaparak, cümlenin öğelerini tespit etmiş ve tahlil etmeye çalışmıştır. Örneğin Kemâhî, Nebe' sûresindeki ﴿ذَٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ﴾ âyetinin⁴⁴² i'râbı hakkında bir takım i'râb şekillerinin olduğunu ifade ederek, “zâlike'l-yevmü'l-hak” ifadesini farklı şekillerde öğelerine ayırarak tahlil etmiştir.⁴⁴³

Müellif, bazen harf-i cerlerin âyette veya metinde ifade ettiği anlamlar üzerinde durmuş ve başka harf-i cer ile kullanılması durumunda mana üzerinde meydana gelen değişikliklere dikkat çekmiştir. Örneğin Fecr sûresindeki ﴿وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ﴾ âyetinde⁴⁴⁴ “bi cehenneme” ifadesindeki “bi” (ب) harf-i cerrinin “fi” (في) (içinde) anlamına geldiğini, fiili müteaddi yaptığını ve lazım fiilin müteaddiye çevrilmesinden dolayı “cîe” (جيء) fiilinde meçhul olarak kullanıldığını izah etmiştir.⁴⁴⁵

Müellif, yer yer balâgat konularına da değinmiştir. Sözlükte varmak, ulaşmak anlamlarına gelen belâgat kavramı, istilâhta; hem sözün hemde mütekellimin vasfı olarak kullanılmaktadır. Bundan dolayı **kelâmın belâgatı** bir sözün hem kusursuz hem de durumun gereğine uygun olması, **mütekellimin belâgatı** ise mütekellimin meramını fasih sözle açıklayabildiği bir kabiliyetinin olması şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 1a; diğer örnekler için bkz. 2b, 9a, 12b, 13b, 14a, 18a, 18b, 22a, 24b, 36a, 64b, 124b, 125b, 173b, 180a, 208b-209a, 210b, 220b-221a, 229a, 230a, 274b, 288b, 294b.

⁴⁴² Nebe': 78/39.

⁴⁴³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 33a; diğer örnekler için bkz. 3a, 4b, 5a, 5b, 6a, 6b, 10a, 11b, 12a, 13a, 13b, 14a, 14b, 16b, 17a, 17b, 19a, 20a, 21a, 21b, 22b, 23a, 26b, 28a, 32a, 34a, 35a, 36a, 37a, 37b, 41a, 41b, 42a, 42b-43a, 44a, 44b, 45b-46a, 46b, 47a, 48a, 48b, 50a, 50b-51a, 54a, 55a-55b, 56a, 57b, 58a, 58b, 60b, 62b, 63a, 64b, 66a, 68a, 68b, 69b, 71a, 71b, 74a, 77a, 81a, 83b, 88b, 89b, 91a-91b, 92b, 93a, 93b, 94b, 96b, 99a, 99b, 100a, 101b, 102a, 102b, 102b-103a, 104a, 104b, 107a, 109a, 111a, 111b, 113b-114a, 119a, 119b, 121b, 122a, 122b, 124a, 124b, 128b, 132a, 132b, 135a, 136a, 136b, 138a, 139a, 141a, 142b, 146a, 147a, 147b, 148a, 150b, 151a, 153a, 155a, 156a, 162b, 166b, 170a, 170b, 171a, 177a, 177b, 178a, 178b, 182a, 186b, 189a, 191b, 196a-196b, 197b, 201b, 202b, 203a, 205a, 207b, 208a-208b, 211a, 213a-213b, 214b, 216a, 225b, 226a, 229a, 232a, 237b, 238a, 238b, 239a, 243a, 246b, 251b, 252b, 253b, 255a, 256a, 258a, 260a, 262a, 266b, 268b, 269b, 272b, 273a, 273b, 276b, 278a, 278b, 280b, 284b, 285a, 288a, 289a, 290b-291a, 291b, 292a-292b, 294a, 295a, 297a, 303a, 304b, 310b, 312b, 313b, 317a, 321b, 332b, 335b, 339a, 347a.

⁴⁴⁴ Fecr: 89/23.

⁴⁴⁵ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 195b-196a; diğer örnekler için bkz. 12a, 12b, 16a, 47a, 49b, 63a, 89b, 94b, 108a, 109b, 117a, 117b, 147b, 151a, 153a, 166a, 191a, 195b-196a, 219b, 228a, 232a, 243a, 254a, 255a, 273a, 273b, 275b, 285b, 289a, 312b, 315b, 346a.

⁴⁴⁶ Nusrettin Boleli, *Belâgat Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, İfav, İstanbul 1993, 20-21.

Hacımüftüoğlu ise, belâgat ilmini; “*İnsanoğlunun en ayırıcı niteliği olan beyanı, mukteza-i hal gerekçesiyle psikolojiyi, lafızî ve manevî güzellikler tespitiyle de estetiği kapsamına alan belâğatın, farklı farklı meslek erbabının anlayış ve seviyesine göre fitrî olarak insanlık ailesinin uygulamaya geldiği bir sanat olduğu söylenebilir*”⁴⁴⁷ şeklinde tarif etmektedir.

Belâgat ilmi, meânî, beyân ve bedi‘ olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Meânî: Kelamın müktezâyı hale uygunluğunun usûl ve kaidelerini inceleyen bir ilim dalıdır.

Beyân: Herhangi bir mananın farklı uslûp ve şekillerle ifade edilmesini öğreten bir ilim dalıdır. Teşbîh, istiâre, mecâz ve kinâye gibi konuları ihtiva eder.

Bedi‘: Bir takım söz sanatlarını kullanmak suretiyle lafız ve manaların süslenmesi, kelamın güzelleştirilmesi ile ilgili bilgileri inceleyen bir ilim dalıdır.⁴⁴⁸

Kur’ân’da mecâz, kinâye ve istiâre sanatına dair pekçok örnekler mevcuttur. Kemâhî’nin âyetlerde geçen bu edebî sanatlara işaret ettiği ve bunları izah yoluna gittiği görülmektedir.⁴⁴⁹ Örneğin Kemâhî, Fecr sûresindeki ﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرُ﴾ ifadesinde⁴⁵⁰ “izâ yesri” kelimesine “izâ zehebe” manası vermiş ve bunun **mecâzi mürsel** veya **istiâre** olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵¹

Kemâhî, İnşikâk sûresindeki ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسِبُ حِسَابًا يَسِيرًا﴾ âyetinde⁴⁵² geçen “yesîran” يسيرا kelimesini, Beydâvî’nin “sehlen” (سهلا) şeklinde açıkladığını ve “lâ yünâşeku fihi” (لا يناقش فيه) cümlesiyle de tefsir ettiğini bildirdikten

⁴⁴⁷ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlmi ve Kur’ân”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), Bayburt 2015, 10.

⁴⁴⁸ Boleli, 25, 85, 131; Hacımüftüoğlu, 23, 25, 26; Yaşar Fatih Akbaş, *Arapça Belâgat Meânî-Beyân-Bedi‘*, Cantaş, İstanbul 2017, 13.

⁴⁴⁹ Örnekler için bkz. Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, 6a, 8a, 11b, 17a, 24b, 25b, 26b, 29a, 37b, 40b, 41b, 42a, 43b, 44b, 45b, 48b, 54a, 54b, 55b-56a, 64a, 72b, 74a, 74b, 76b, 85a, 103b, 110b, 115b, 127a, 132a, 137a, 138a, 147b, 152a, 159a, 161b, 168b, 169a, 173b, 184a, 193a, 194b, 206b, 212b, 217a, 226a, 228b, 254a, 257a, 260b, 263a, 267a, 269a, 279a, 288b, 293b, 306a, 309b, 310a, 312b, 321a, 326a, 337b.

⁴⁵⁰ Fecr: 89/4.

⁴⁵¹ Kemâhî, *Nûru’l-Ef’ide*, vr. 183b; diğer örnekler için bkz. 8b-9a, 12a, 17a-17b, 18a, 18b, 19a, 21b, 24a, 24b, 37a, 41b, 42a, 43a, 43b, 52a, 57a, 73a, 74a, 75b, 76a, 76b, 77a, 77b, 78b, 79b, 81b-82a, 84b, 85a, 86b, 91a, 92b, 93b, 110a, 119b, 120a, 122a-122b, 124b, 135a, 148a, 173a, 175b, 176b, 183b, 187a, 190a, 190b, 202a, 206b, 211b, 212b, 227b, 229b, 234a, 235a, 239a, 242a, 244b, 245a, 246a, 247b, 254a, 255b, 266a, 267b, 271a, 276b, 277a, 284b, 285b, 289b, 293b, 303b, 305b, 307b, 310a, 312a, 327a, 327b, 331a, 331b, 332a, 343a, 344a, 344a-344b

⁴⁵² İnşikâk: 84/8.

sonra, burada Hz. Peygamber'in (من نوقش في الحساب عذب) hadisine **telmîh** (gönderme) olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵³

2. Fıkhî Tefsir

Kemâhî, âyetlerde veya metinde geçen fıkhî konulara temas ederek bu konuları izah etmektedir. Örneğin Kemâhî, yeminin tarifi, şekli ve çeşitleri hakkında bilgi vermiş ve yeminin ehl-i lugat ve fukâha açısından farklılıklarına değinmiştir.⁴⁵⁴

Tekvîr sûresinde geçen “bi danîn” (بضنين) kelimesindeki⁴⁵⁵ “dad” (ض) harfinin bazı kıraât imamları tarafından “zı” (ظ) harfi olarak kabul edildiğini sunduktan sonra, harflerin mahreçleriyle ilgili bilgi vermiş ve daha sonra yanlış mahreç çıkarmanın namazı bozup bozmayacağı ile ilgili fıkhî tartışmalara girmiştir.⁴⁵⁶

3. Kelâmî Tefsir

Kemâhî, hâşiyesinde cennet-cehennem, salah-aslah, mucize, müşrik çocukların azabı, melekler, kulun kesbi, ru'yetullah, deccâl, tevbe ve ruh gibi kelâmî konulara değinmiştir. Örneğin, Tekvîr sûresinde geçen ﴿وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ﴾ âyetinin⁴⁵⁷ küçük yaşta ölen müşrik çocuklarının azap görmeyeceklerine dair delil olduğunu ileri sürmüştür. Gerekçesinide “çünkü azap, günah veya haram bir şeyi işlemek suretiyle verilir.” sözüyle açıklamıştır.⁴⁵⁸

Ayrıca Kemâhî, kafirin iyilik yapıp-kötü şeyleri yapmaması, sevabın veya günahın noksanlaştırılmasına etki edip etmediğini tartışmış ve bunun hiçbir etkisinin olamayacağına hadislerden delil getirerek bu görüşünü desteklemiştir. *İntisâf* adlı kitapta Hz. Ali'den yapılan bir rivâyetten delil getirdikten sonra âyetlerin bunu açıkça belirttiğini, kafirlerin yaptıkları amellerin boşa çıktığını ifade eden âyetlere atıfta

⁴⁵³ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 122b; diğer örnekler için bkz. 3b, 6a, 9b, 13a, 26a, 37a, 62b, 66b, 91a, 94a, 122b, 136b, 138a, 141a, 153b, 183b, 194b, 201b, 217b, 228a, 240b, 247a, 257a, 260b, 261a, 267b, 277a, 279b, 283b.

⁴⁵⁴ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 144b.

⁴⁵⁵ Tekvîr: 81/24.

⁴⁵⁶ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 89b-90b; diğer örnekler için bkz. 83b, 124b, 128a, 144b-145a, 168a-168b, 202a-202b, 255a.

⁴⁵⁷ Tekvîr: 81/8-9.

⁴⁵⁸ Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide*, vr. 80b.

bulunarak, müfessirin bunu unuttuğunu belirtmiş, yani Zemahşerî'ye bu konuda eleştiri yöneltmiştir.⁴⁵⁹

4. İş'ârî Tefsir

Müellif, *Nûru'l-Efide* adlı hâşiyesinde nefis mertebeleri, keşf-şuhûd, hicâb makamları ve rumûzlar gibi tasavvufî konulara değinmiş ve bu konular hakkında çeşitli izahlar yapmıştır. Örneğin Kemâhî, İnşirâh sûresinde Hz. Peygamberin “göğsünün yarılması” (شق الصدر) olayının birkaç defa olduğunu rivâyetler yoluyla zikretmiştir. Mu'tezilenin bu rivâyetleri birkaç yönden eleştirdiğini ifade ettikten sonra ise “şakku's-sadr” ile ilgili iş'ârî yorumlarını dile getirmiştir.⁴⁶⁰

5. Bilimsel Tefsir

Kemâhî, kendi dönemindeki veya önceki dönemlerdeki bilgi ve inanışlarla alakalı olarak nutfе, su-bitki ilişkisi, burçlar ve depremler hakkında bilimsel tefsir ile ilgili çeşitli bilgileri sunmuş ve açıklamıştır.

Örneğin Kemâhî, Zilzâl sûresinde zelzele ve sarsıntının dünya ve âhirette olmak üzere iki defa olacağını zikrettikten sonra, dünyada zelzele ve sarsıntının İnsanoğlunun çok günah işlemesi, yer altındaki balığın insanları te'dip etmek için yeri sarsmasıyla meydana gelmesi ve Allah'ın dağlara emretmesiyle yeryüzünün sarsılması gibi üç sebepten dolayı olacağını bildirmiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Kemâhî, *Nûru'l-Efide*, vr. 286b; diğer örnekler için bkz. 6b, 7a, 13a, 14b, 15b, 16b, 17a, 19b-20a, 25a-25b, 27b-28a, 31a, 31b-32a, 32b, 33b, 36a, 37a, 37b, 38a, 40a, 41a-41b, 44b, 47b, 49a, 49b, 53b, 54b, 56b, 58b, 59a, 63a, 75a, 80b, 82a, 82b, 82b-83a, 86a-86b, 88a, 88b-89a, 89b, 91-92a, 92a-92b, 97b, 98a, 98b, 99a, 101a, 110b-111a, 120b, 121a, 122b, 123a, 134a, 139a, 140b, 141b, 144a, 155b, 157a, 158a, 160-161a, 166b-167a, 169b-170a, 179a, 191a, 196b-197a, 197b, 200a, 207a, 210a, 217a-217b, 218b, 227b, 229b, 243b, 244a, 255b, 273b, 279a-279b, 280a, 286b-287a, 298a-298b, 307b, 325b, 326b, 332a, 333b, 334a-334b, 335b, 338a, 340a-340b, 342b-343a, 345b.

⁴⁶⁰ Kemâhî, *Nûru'l-Efide*, vr. 243b-244a; diğer örnekler için bkz. 39b, 40a, 70a, 174b, 234b-235a, 244a, 270a, 289b, 326b.

⁴⁶¹ Kemâhî, *Nûru'l-Efide*, vr. 283a; diğer örnekler için bkz. 38a-38b, 50b, 51a-51b, 69a, 72a-72b, 84a, 125b, 126a, 129a, 145b, 148a-148b, 149a-149b, 152a-152b, 177b, 183a, 212a, 213a, 283a, 341b.

SONUÇ

Hâşiyeler, yazım türü olarak ta'lık ve şerh türü eserlerden sonra ortaya çıkmıştır. Ta'lık ve şerhlerin ilk örnekleri hicrî III. ve IV. asırda, hâşiyelerin ilk örnekleri ise hicrî VI. ve VII. asırda karşımıza çıkmaktadır. Arap edebiyatında hâşiyeye türü çalışmalar, Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaşmıştır. Tefsir ilminde ise hâşiyelerin yaygınlık kazanması hicrî VIII. ve IX. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

Şerh ve hâşiyeler, bir eserdeki kapalı ve veciz ifadeleri, bir takım gizli mana ve rumûzları, mecazî ya da birden çok manaya gelme ihtimali olan ifadeleri açıklamak ve bazı eksiklikleri tamamlamak veya yanlışlıkları düzeltmek için kaleme alınmışlardır. Şerh ve hâşiyeler muhteva açısından her ne kadar takip edilen metnin etrafında şekillense de ana metnin manzum veya mensur oluşu da hâşiyenin içeriğini belirlemiştir. Ayrıca Tefsir hâşiyeleri, kapsam açısından tam hâşiyeler, eksik hâşiyeler, sûre hâşiyeleri, âyet hâşiyeleri ve dibâce hâşiyeleri şeklinde yazılmışlardır.

Osmanlı âlimlerinin birçoğu, Kur'an'ın anlaşılması için gayret sarf etmiş ve bu yöndeki çalışmalarının önemli bir kısmını hâşiyeye şeklinde ortaya koymuşlardır. Tefsir alanında hâşiyeye geleneği, Zamehşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* tefsirleri üzerinden sürdürülmüştür. Bunun nedeni Beydâvî'nin eserini veciz bir uslûp ile te'lif etmiş olması, Zamehşerî'nin ise eserini edebî bir dille kaleme almış olmasıdır.

Kemâhî, Osmanlı Devleti'nin Gerileme döneminde yaşamış, tefsir, hadis, fıkıh, akâid ve benzeri alanlarda eser vermiş bir ilim adamıdır. Kemâhî, *Nûru'l-Ef'ide* adlı hâşiyesini, yüze yakın kaynaktan yararlanarak te'lif etmiştir. Kemâhî'nin bu eseri, anlatımının kolay, uslûbunun akıcı, ibarelerinin açık ve tefsirinin anlaşılır olması nedeniyle *Envâru't-Tenzîl* üzerine sûre hâşiyesi olarak yazılan hâşiyeler içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Kemâhî'nin eserinde yalnızca bir hâşiyeye yönteminin takip edildiğini söylemek zordur. O, Beydâvî'nin sözlerini nakletmesi, sonra kendi görüşlerine yer vermesi hasebiyle hâşiyesinde memzûc/karışık şerh denilen "metin içi" hâşiyeye tarzını, yine Beydâvî'ye ait metnin tamamını zikretmiş olmasıyla da hâşiyeye yönteminden çok şerh yöntemi sayılabilecek memzûc yöntemini kullanmıştır. Ayrıca Kemâhî'nin, eserinde zaman zaman Beydâvî'nin orta metinlerini açıklamakla kalmayıp üst metin olan âyetlerin manaları hakkında da açıklamalarda bulunması, kendi eseri olan *Nûru'l-*

Ef'ide'sini hâşiye türü eserden yarı tefsir eser seviyesine taşımıştır. Böylece üç metodu bir arada kullanmak suretiyle, Beydâvî'nin ibarelerinin daha basit ve doğru bir biçimde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Kemâhî'nin bu doğrultuda yaptığı açıklamalar metin inşâ teknikleri ve uslûp teknikleri olmak üzere temelde ikiye ayrılmaktadır.

Kemâhî, metin inşâ teknikleri ile kelime izahları (kelimelerin etimolojisi, kelimelerin sözlük anlamları, kelimelerin sarf özellikleri), kavram ve terim izahları, özel isim, künye ve nisbe izahları, ibare izahları (kapalı ifadeleri açma, geniş ifadeleri özetleme, özet ifadeleri genişletme), mezhebî görüşlere yönelik açıklamalar, ince tespitlere ve nüktelere dikkat çekme, müfessirin maksadını anlama, müfessirin görüşünü temellendirme, nüshalar ile ilgili farklılıkların izahı, hadisleri tahrîc ve şerh, şiirleri kullanma, kendi tercihlerini sunma, müfessiri eleştirme ve müfessir gibi tefsir yapma şeklindeki açıklamalarıyla ilgili metnin daha iyi kavranmasını sağlamıştır.

Ayrıca O, uslûp teknikleri ile maksadı belirlemeye yönelik ifadeler, soru-cevap tarzı, dikkat çekici ifadeler kullanma ve konuyu sınıflandırarak açıklama şeklindeki sunumlarıyla da müfessirin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Nûru'l-Ef'ide adlı eser, çeşitli Kur'ân ilimlerine dair ayrıntılı değerlendirmeleri içermektedir. Kemâhî, ilgili yerlerdeki Kur'ân tarihiyle ilgili bilgiler, mekkî-medenî ilmi, sebep-i nüzul, nâsih-mensûh, garîbu'l-Kur'ân, mübhemâtu'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, vücûh ve'n-nezâir, münâsebetü'l-Kurân, aksâmu'l-Kur'ân, kasasu'l-Kur'ân, fezâilu'l-Kur'ân, vahiy ve fasılalar gibi Kur'ân ve tefsir ilmiyle alakalı konulara vukûfiyetle temas etmiştir.

Ayrıca Kemâhî, âyetleri açıklarken rivâyet ve dirâyet yöntemini de kullanmıştır. O, âyetin âyetle, âyetin hadisle, âyetin sahâbe, tâbi'ûn ve etbâu't-tâbi'înin kavliyle izahını, isrâiliyyât, sebep-i nüzûl, nesh olgusu, kıraat olgusu ve Arap şiiriyle de âyetlerin değişik açıklamalarını rivâyet yöntemiyle sunmuştur. Dirâyet yöntemiyle Arap dili ve belagâtıyla âyetlerin açıklamalarını yapmış, münâsebât tefsiriyle âyetlerin ve sûrelerin birbiriyle olan alakasını sunmuş ve fikhî konuları da fikhî kitaplarına müracaat ederek açıklamıştır. Kelâmî tefsirle alakalı olarak cennet-cehennem, salah-aslah, mucize, müşrik çocukların azabı, melekler, kulun kesbi, ru'yetullah, deccâl, tevbe ve ruh gibi çeşitli konularda izahatlarda bulunmuştur. Ayrıca Kemâhî, bazı âyetleri, tasavvufî bakış açısı olan iş'ârî tefsirle ele alarak nefis mertebelerini, keşf-şuhûd ve

hicâb makamlarını, rumûzları anlatmış ve bilimsel tefsirle alakalı olarak ise nutfê, su-bitki ilişkisi, burçlar ve depremler hakkında bilgiler sunmuştur.

Kemâhî'nin eserindeki Beydâvî tefsirinin tam anlaşılması, metindeki eksiklerinin tamamlanması gibi şerh/hâşiye yöntemleri açısından ortaya konulan bu açıklamalar, bir şerh/hâşiye eserinin asıl metin üzerine sağlamış olduğu katkıyı kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Böylece bir taraftan Kemâhî'nin ilm-i tefsire yaptığı katkılar gün yüzüne çıkarken öbür taraftan hâşiye türü te'liflerin, ilmi değere sahip oldukları hususu da kesinlik kazanmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan*, (1), 1991, 249-303.
- _____ Muhammed, “Kemâhî'nin Tefsir İlmine Katkıları”, Akın H. (Ed.), *Uluslararası Erzincan Sempozyumu: 28 Eylül - 01 Ekim 2016 - Erzincan: Bildiriler (781- 793)*, Erzincan Üniversitesi, Erzincan 2016.
- _____ Muhammed, “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı: 21-22 Ekim 2011 – İstanbul: (167-194)*, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012.
- Abdullah b. Uveykıl, es-Selmî, “el-Mütûn ve's-Şürûh ve'l-Havâşî ve't-Takrîrât fi't-Te'llîfi'n-Nahvî”, *el-Ahmediyye*, (4), Dübey 1999, 245-273.
- Akbaş, Hamdi/ Sadıker, Ömer, “İnanç Eğitiminde Şerh ve Hâşiye Geleneği”, İskenderoğlu M. (Ed.), *2016 Hoca Ahmet Yesevî Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri: 2016 – Ankara: Bildiriler (287-294)*, Ankara 2016.
- Akbaş, Yaşar Fatih, *Arapça Belâgat Meânî-Beyân-Bedi'*, Cantaş, İstanbul 2017.
- Akdağ, Mustafa, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (4), 1966, 201-247.
- Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi I-VI*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994.
- Akşit, Niyazi, *Padişahlarla Osmanlı Tarihi*, Dilek Yayınevi, y.y. 1979.
- al-Zeidan, Abdullah, *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakup (ö. 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Anay, Harun, “Devvânî”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 257-262.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn I-II*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y., (İstanbul Ofset Baskı 1951).
- Beydilli, Kemal, “Mustafa III”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 280-283.
- _____ Kemal, “Prut Antlaşması”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 359-362.
- Birişik, Abdulhamit, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281-290.

- Boleli, Nusrettin, *Belâgat Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, İfav, İstanbul 1993.
- Bursalı, Mehmet Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri I-III*, Meral Yayınevi, İstanbul t.y.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr (8. Baskı), Ankara 2017.
- _____ İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları (9. Baskı), Ankara 1993.
- _____ İsmail, “Envâru’t-Tenzîl”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 260-261.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (Haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-‘Arabiyye I-VI*, Tah. Ahmed Abdu’l-ğafûr Addâr, Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn (2. Baskı), Beyrut 1979.
- Cündioğlu, Dücane, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslamiyat*, II (IV), Ekim-Aralık 1999, 51-75.
- Cürçânî, Ali b. Muhammet eş-Şerif, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1985.
- Dağ, Mehmet, “Zemahşerî Özelinde Kur’ân’ın Mutezilî Yorumuna Eleştiriler-Ekmelüddîn Bâbertî Örneği-”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (40), Erzurum 2013, 67-92.
- Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur’ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*, Beyan (3. Baskı), İstanbul 2019.
- Demirci, Muhsin *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı), İstanbul 2011.
- _____ Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İfav (14. Baskı), İstanbul 2012.
- _____ Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İfav (22. Baskı), İstanbul 2012.
- Doğan, İshak, “Osmanlı Dönemi Kur’ân Araştırmaları”, *Makâlâtât*, (1), 1991, 95-137.
- Efendioğlu, Mehmet, “Şerh”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 559-560.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlılar” (İlim ve Kültür), *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 548-556.
- Fîrûzâbâdî, Mecdü’d-dîn Muhammet b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhîd*, Dâru’l-hadis, Kahire 2008.
- Gündüz, Tufan (Ed.), *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları (2. Baskı), Ankara 2012.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu’s-Şürûh ve’l-Havâşî*, el-Mecmau’s-Sakâfî, BAE 2004.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Belâgat İlmi ve Kur’ân”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1), Bayburt 2015, 9-36.

- Hatipoğlu, İbrahim, “Müsned”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 101-103.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 2008, 25-46.
- İbn Haldun, *Mukaddime* I-II, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn-ü Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab* I-LIV, Dâru'l-Meârif, Kahire t.y.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* I-II, İslam Tarih, Sanat ve Araştırma Merkezi, İstanbul 1994.
- İnalçık, Halil- Quataert, Donald (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* I-II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- İpşirli, Mehmet, Demir, Ziya, “Sâdî Çelebi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 404-405.
- Kandemir, M. Yaşar, “el-Muvatta”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 416-418.
- Kara, İsmail, “Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klâsik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?”, *Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi -Dinî Klâsikler-: 30-31 Ekim 2019 – Ankara: Tebliğler – Müzakereler* (61-86), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (1. Baskı), Ankara 2011.
- _____ İsmail, “Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1 (67), 2010, 15-28.
- _____ İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meslesine Dair Birkaç Not*, Dergâh (5. Baskı), İstanbul 2018.
- Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (6), 1995, 173-194.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zünûn* I-II, Meketebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941.
- Kaya, Eyüp Said, “Şerh”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 560-564.
- _____ Eyüp Said, “Sinan Efendi”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 228-229.
- Kaya, Mesut, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Şerhi Örneği”-, *Marife*, 15 (1), Yaz 2015, 9-31.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İfav (5. Baskı), İstanbul 2003.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimu Musannifî el-Kütübi'l-‘Arabiyye* I-XIII, Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk 1957.

- Kemâhî, *Berekâtü'l-Ebrâr*, Manisa İl Halk kütüphanesi, nr. 45 Ak Ze 16.
 _____ *Berekâtü'l-Ebrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi, nr. 1343.
 _____ *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta' bi Rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî* I-IV, Tahkîk ve Tahrîç Ahmed Ali, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2005.
 _____ *el-Müheyye' fî Keşfi'l-Esrâri'l-Muvatta'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 260.
 _____ *Nûru'l-Ef'ide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi nr. 324.
 _____ *Süllemü'l-Felâh Şerhu Nûru'l-Îzâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, nr. 423.
- Kodaman, Bayram, “Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık (16), 2007, 1-24.
- Kostantîniyyî, Musatafa b. Abdillâh, *Îdâhü'l-Meknûn Zeylû Keşfi'z-Zünûn* I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- Köse, Osman, “Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 temmuz 1700)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (28), Aralık 2012, 199-220.
- Kurtaran, Uğur, “Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35 (60), 2016, 97-139.
 _____ Uğur, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), Sonbahar 2011, 57-71.
 _____ Uğur, “Pasarofça Antlaşması'na Göre Yapılan Sınır Tahdit Çalışmaları ve Belirlenen Yeni Sınırlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (55), Şubat 2018, 285-300.
 _____ Uğur, “Sultan Birinci Mahmud'un Rusya'ya Verdiği 1739 Tarihli Ahidnâmenin Diplomatik Açından Tahlili”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29 (1), 2014, 213-232.
- Maden, Şükrü, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhulislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beydâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-”, Gökçır B., Yılmaz N., Kara Ö., Abay M., Gökçır N. (Ed.ler), *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 57-89.

- _____ Şükrü, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Menekşe, Ömer, *Kemah Âlimleri (geçmişten günümüze)*, İstanbul 1996.
 - Nüveyhid, Âdil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hattâ'l-Asrı'l-Hâzir*, Müessesetü Nuveyhaz es-Sakâfiyye li't-Te'lif ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Beyrut 1988.
 - Öz, Mehmet, "Osmanlılar" (Sosyal Hayat), İstanbul 2007, XXIII, 532-538.
 - Özcan, Abdülkadir, "Süleyman II", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 75-80.
 - Özel, Ahmet, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 403-405.
 - Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
 - Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi I-X*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994.
 - _____ Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi I "Siyasi Tarih" I-II*, Kültür Bakanlığı (1. Baskı), Ankara 1998.
 - Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
 - Sarıkaya, Yaşar, "Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (3), 1999, 23-29.
 - Sinanoğlu, Mustafa, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 564-565.
 - Soydan, Tarık / Tuncel, Mahmut, "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Milli Eğitim*, Bahar (189), 2013, 110-125.
 - Subkî, Tâcu'd-Din, *Tabakâtu'ş-Şafiiyyeti'l-Kübrâ I-X*, Hicr li'd-Dibâ' ve'n-Neşr (2. Baskı), y.y. 1993.
 - Suyûtî, Celâlüddin Abdirrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mecmeu'l-Melik Fahd li Tebâ'ati'l-Mushafu'ş-Şerîf, Medine 1426 h.
 - Suyûtî, *Muhtasar el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân -Kur'ân İlimleri-*, (Terc. Ömer Kara), Ravza Yayınları, İstanbul 1993.
 - Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî I-VI*, Numune Matbaacılık, İstanbul 1996.
 - Şensoy, Sedat, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 555-558.
 - _____ Sedat, "Ta'likât", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 508-510.
 - Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, "Hâşiye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 419-422.

- Uzun, Nihat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri -Şihâbuddîn el-Hafâci'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri-*, Ankara Okulu, Ankara 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I-VII*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- _____ İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Beydâvî”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 100-103.
- Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı Muhaddislerinden el-Kemâhî ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta Şerhi”, *Ekev Akademik Dergisi*, 8 (20), Yaz 2004, 197-220.
- Yılmaz, Okan Kadir, *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997.
- Zebîdî, Muhammet Murtezâ el-Hüseynî, *Tâcu'l- 'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XL*, Tah. Mustafa Hicâzî, Müessesetü'l-Kuveyt (1. Baskı), Kuveyt 2001.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn I-III*, Mektebetü Vehbe, Kahire t.y.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed, *el-Burhân fî 'Ulîmi'l-Kur'ân I-IV*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabbiyye (1.Baskı), Beyrut 1957.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Muhammet KARA
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum 21/01/1972
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Y. Y. Üniversitesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	erkaram_25@hotmail.com
Tarih	2019-Yaz

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KEMÂHÎ'NİN NÛRU'L-EF'İDE ADLI ESERİNİN TAHKİKİ

4.1. ARAPÇA METİN

Bu bölüm, tahkikli metnin Arapça olmasından dolayı tezin sağ ilk sayfasından başlamaktadır.

